אמירת חזק ויישר כוח

אמירת "חזק" שהיא ברכת חיזוק ועידוד, קשורה במקורה, כנראה, עם קריאת התורה. אולם בהמשך דברינו עולה שאפשר שנאמרה, או היא או ברכה דומה לה, במקרים נוספים. לפיכך נושא המאמר מורכב משתי ברכות אלו, שככל הנראה יש ביניהן קשר. עד כמה שידוע לי, לא רוכז עד היום החומר הדן בנושא זה, ואשר נמצא במקומות רבים ושונים. פרופ' ישראל תא־שמע, דן לאחרונה באמירת חזק (ראה הערה 4), וציין לכמה מחקרים קודמים. אלא שהוא צמצם עצמו מלכתחילה ולא דן בכל הקשור לנושא זה. לכן מצאתי לנכון לאסוף ולסדר את הידוע בנושא זה, תוך בחינה של כמה עניינים.

א. אמירת חזק בסיום כל חומש או רק בסיום כל התורה

הראשון שהסביר מנהג אמירת "חזק" הוא ר' אברהם ב"ר נתן בספר המנהיג, הלכות שבת, סימן נו, מהדורת רפאל, עמ' קפב:

> מה שנהגו בצרפ' ובפרובינצ' לכל הקוראי' בתורה כשמסיימין שאומ' להם החזן בקול רם חזק, מצאתי סמך לדבר בבראשי' רבה לא ימוש ספר התורה הזה מפיך [יהושע א, ח], אין אומ' הזה [בדפוס ובכ"י אחד שהוא מאוחר: חזק] אלא למי שתולה החפץ בידו, מלמד שהיה ס"ת בחיקו שליהושע, ואומר לו הקב"ה חזק ואמץ [שם א, ט], מכאן למסיים בתורה אומ' לו חזק.

לא נתברר בדברי המנהיג דרך הדרש, וניתן לפרשו בשני אופנים, התלויים בנוסחים השונים. לפי הנוסח שבמהדורת רפאל ניתן לפרש באופן הבא. פשוטו של מקרא "לא ימוש ספר התורה הזה מפיך" אינו מורה שיהושע החזיק בידו ספר. לכן בא מדרש בראשית רבה ומלמדנו, כי מהמלה "הזה" יש לדייק שיהושע החזיק בידו את ספר התורה.[1] ולאחר

1 וכן פירש המגן אברהם בסימן קלט, ס"ק יד. ר' אליעזר לנדא, בספרו דמשק אליעזר, על ביאור הגר"א, או"ח סוף סימן קלט, הסביר כן את כוונת הגר"א שם, ואף אמר שהגר"א מגיה שצ"ל: "הזה", ולא: "חזק". אבל ר' יאיר בכרך בספרו מקור חיים, ירושלים, תשר"מ, סימן קלט, יא, חלק על המגן אברהם וכתב כי הדיוק שיש לאחוז את ספר התורה הוא מהמלה "חזק" שמשמעותה תפיסה, ע"ש. אבל דומה שלא צדק בהשגתו. כיון שהפועל "חזק" במשמעות תפס נמצא רק בבניין הפעיל,

שלמדנו זאת מדברי המדרש, המשיך המנהיג בהסברו,[2] והוא, מכיוון שבהמשך הדברים אומר ה' ליהושע: "הלא צויתיך חזק ואמץ", משמע שאומרים למסיים חזק. לפי פירוש זה, אין צורך לומר שאמירת חזק מופנית דווקא למי שמחזיק הספר בידו. נמצא שהקב"ה אמר ליהושע חזק, מטעם אחר שלא ידוע לנו. ההסבר הפשוט לכך הוא, שהמדרש מניח שיהושע רצה לסיים את לימודו, ואמר לו הקב"ה "חזק", דהיינו אין לסיים את הלימוד, אלא יש תמיד לחזור וללמוד. המלה "חזק" הנאמרת כאן, פירושה אפוא: התמד, היה דבק בלימודך.[3] הסבר זה למלה "חזק" נאמר ע"י מהר"מ מינץ, כמובא לקמן.

אבל אפשר לפרש באופן אחר, ובהתאם לנוסח האחר. דהיינו, המדרש מלמדנו לא רק שספר התורה היה נתון בחיקו של יהושע, אלא גם, ובעיקר, שיש לומר חזק למי שתולה החפץ בידו, ומשום כך אמר הקב"ה ליהושע חזק. ועל כך מוסיף המנהיג: "מכאן למסיים בתורה" וכו'. נמצא לפי פירוש זה, אמירת חזק מופנית רק למי שמחזיק הספר בידו, וקרוב לומר כי היא אמירה המקובלת לאדם התופס בידו חפץ. משמעה של המלה "חזק" לפי פירוש זה היא: החזק, תפוס.[4] אלא שלפי פירוש זה, לא ברור די הצורך מה טעם נאמרת

וכאן הוא בבניין קל. ראה: אוצר לשון המקרא, ג, ירושלים, תשכ"ח, שורש חזק, עמ' 107. וד"י בכרך סיים: "וכל בכה"ג הם ג' או ד' דברים שהראה הקב"ה למשה באצבע בלי אחיזה". וכוונתו למנחות כט ע"א (מכילתא ריש בא ועוד) שדרשו מהמלה "הזה" כמה דברים שהראה הקב"ה למשה, אבל לא נאמר שתפסם בידו, ללמדך שהמלה "הזה" אינה מורה על תפיסה. אבל לכאורה יש לתמוה עליו, שהרי בחולין מב ע"א, והביאו זאת התוס' במנחות שם, דרשו: "זאת החיה אשר תאכלו מלמד שתפס הקב"ה מכל מין ומין והראה למשה ואמר לו זאת אכול". ולראיה זו נראה שכיוון גם בעל דמשק אליעזר שם, אלא שיש בדבריו טעות. וראה עוד לקמן הערה 14.

2 כלומר, החל במלים: "ואמר לו הקב"ה", אלו הם דברי המנהיג.

3 ומצאנו כן במקרא. ראה: אוצר לשון המקרא, ג, ירושלים, תשכ"ח, שורש חזק, עמ' 107. לפי האמור שם (בבניין קל, מספר 4, וכן גם בהפעיל, מספר 3) "חזק לעשות דבר", או "חזק בדבר", משמעותו: התמיד בדבר, לא נסוג ממנו. הדוגמאות שניתנו הן: "וחזקתם מאד לשמור ולעשות" (יהושע כג, ו); "חזק ועשה" (דה"א כת, י); "למען יחזקו בתורת ה'" (דה"ב לא, ד).

4 בדומה לר"י בכרך בהערה 1, וע"ש בדבריו.

י' תא־שמע, במאמרו "ברכת 'חזק' בסיום הקריאה ובחתימות הפיוט", תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 115-116, הסביר כי "חפץ" = ספר תורה, כמו בביטוי "בנקיטת חפץ", והוסיף שייתכן שברכה זו נאמרה "מאחר שהוא מחזיק בתורה, הרי הוא כמבקש לתמוך בה שלא תיפול, ואפשר כך הוא מקור הענין גם אליבא דאמת, ומרחפת עליו סכנת מעשה 'פרץ עוזא' שבספר שמואל ב ו". תא־שמע אף הסביר בכך את דברי הירושלמי בסוטה פ"ז, ה"ד: "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת (דברים כז, כו), וכי יש תורה נופלת, שמעון בן יקים אומר זה החזן שהוא עומד". תא־שמע מקבל את הגירסה "זה החזק שהוא עומד", ומסביר כי "זה החזק שאומרים למי שעומד ומגביה ותולה החפץ בידו, ומקים התורה, ומי שאינו מחזקו בברכה, כדרך שברכו הקב"ה ליהושע בסיטואציה דומה, הריהו ב'ארור אשר לא יקים' וכולי". דומה שבזה ניתן להסביר את תשובת הקורא "ברוכים תהיו", מכיוון שאמרתם לי "חזק" כפי שצריך. ברם, יש דעות שונות ביחס לתשובת הקורא, שהרי יש אומרים שהוא משיב "חזקו ואמצו", ראה לקמן הערה 19, ולפי זה אין ההסבר עולה יפה. אולי היה מקום להסביר באופן אחר מעט. היינו, כדברי הרמב"ן, בדברים שם, שדרשת הירושלמי "זה החזן שהוא עומד", מוסבת על החזן העומד ומגביה את ספר התורה ומראהו לציבור, ובזה הוא מקים את התורה, כפשוטו של כתוב. ואותו אנו מברכים בברכת חזק, ואף ברכה זו כפשוטה, ולא משום הסכנה שיש בדבר, כדברי תא־שמע. ואנו מוסיפים לברכו גם בברכת ברוך [אשר יקים את דברי התורה]. מכל מקום, תא־שמע כתב לבסוף, שהיות ואין לסברה זו סימוכין מן המקורות, "אפשר ואין כאן אלא ברכה מקובלת, כדרך שאר ברכות עידוד".

אמירה זו דווקא למסיים. לכאורה היה מקום לומר ברכה זו מיד כשרואים אדם המחזיק בידו את הספר. אבל לפי הפירוש הראשון העניין מוסבר בפשיטות: אדם המסיים את קריאתו, הוא הזקוק לברכת חיזוק ועידוד, כדי שימשיך ויתמיד להגות בתורה. דומה שכך עולה גם מדברי בראשית רבה שהזכיר המנהיג.

ואלה דברי בראשית רבה ו, יח,[5] מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 49–50:

> אמר ר' שמעון בן יוחאי ספר משנה תורה היה סיגנם (כלומר סימן ואות) ליהושע, בשעה שנגלה עליו הקב"ה מצאו יושב וספר משנה תורה בידו, אמר לו חזק יהושע אמץ יהושע לא ימוש ספר התורה הזה וגו', נטלו והראה לו גלגל חמה (מגחת יהודה: "נטלו יהושע לספר משנה תורה והראהו לגלגל חמה בשעה שאמר שמש בגבעון דום ואמר לו כשם שלא דממתי מזה שהגיתי בו יומם ולילה כך אתה" וכו'), אמר לו כשם שלא דממתי מזה כך אתה דום מלפני מיד וידם השמש וגו'.

פשוטו של מדרש הוא, שהקב"ה חיזק את יהושע להמשיך וללמוד ללא הפסק, וסופו שהוצרך לכך שהרי כך אמר יהושע לחמה "כשם שלא דממתי מזה", היינו כשם שלא פסקתי מללמוד. נמצא שאכן ספר משנה תורה היה סימן ואות ליהושע, וזאת כוונת המדרש כולה, להוכיח מכאן ששומה על האדם ללמוד ללא הפסק.

דומה שכך פירש את הדברים גם ר' אהרן הכהן בספרו אורחות חיים, הלכות שני וחמישי, אות יט:

> וצריך הקורא לאחוז בה כאילו קבלה מהר סיני... ירושלמי[6] א"ר יוסי בר בון כד סלקי לדוכנא לברוכי האי מאן דמברך נקיט עמודא דתורה בידיה שנאמר לקוח את ספר התורה הזה, ע"כ. ובב"ר לא ימוש ספר התורה הזה מפיך מלמד שהיה ספר תורה בידו של יהושע שאין אומרים הזה אלא למי שתופס הספר בידו, וכשיסיים[7] אומרים לו חזק ואמץ. ומכאן יצא המנהג לומר למסיים לקרות בתורה חזק וכך המנהג בצרפת ובפרובינצה, אבל בספרד אין אומרים אותו אלא בסיום התורה בלבד, והכל הולך אחר המנהג.

נכון הדבר שר' אהרן פתח את דבריו בחיוב של החזקת ספר התורה, והיה מקום לומר כי זה

5 אפטוביצר בהערותיו לראבי"ה, ב, עמ' 394, הערה 1, כתב כי לא מצא מדרש זה בבראשית רבה. אבל מהדיר אבודרהם השלם, ירושלים, תשכ"ג, דיני קריאת התורה, עמ' קלב; ר' ברוך רקובר, ברכת אליהו, ב, ירושלים, תש"מ, על ביאור הגר"א, או"ח, סוף סימן קלט, עמ' ריג, הערה 6; וי' תא־שמע (לעיל הערה 4) — מצאו מקורו של המדרש כפי שציינתי.

6 אפטוביצר (לעיל הערה 5) ציין כי ירושלמי זה אינו נמצא לפנינו. כאן המקום לציין לסדר ר' עמרם גאון, מהד' פרומקין, סימן ק, עמ' 398 (מהד' גולדשמידט, עמ' נט): "ויהיב ספרא לספרא וכן לשאר אינשי אינשי נהיגי ולבתר דמסיים כהן אמר חזנא הכי". דברים אלו קשים להבנה, ופרומקין הציע לפרשם כך: "אולי היה מנהגם שכל קורא בתורה היה אוחז התורה בידו, ואחרי קריאתו היה מוסר אותה להעולה אחריו או לשאר אינשי ע"ד שאמרו בירושלמי המובא בב"י קל"ט האי מאן דבריך נקיט עמודי דתורה בידו". אבל אין הדא בטוח בנכונות הפירוש, וסיים דבריו שיש לעיין עוד בדבר.

7 הבית יוסף, סוף סימן קלט, העתיק: וכשסיים, וכצ"ל. ההמשך "אומרים לו" אינו ברור, הרי נאמר כן ליהושע ע"י הקב"ה, ואולי צ"ל: א"ל, היינו אמר לו, והמדפיסים פתרו זאת בצורה שגויה. ואכן באבודרהם, שחרית של שבת, הוצאת ס"ת, מהד' ירושלים, עמ' קעא, הנוסח הוא כמו שהגהתי.

הוא הטעם של המשך דבריו, היינו אמירת חזק. אבל לא נראה לי לומר כך.[8] שהרי לא רק שנוסח דבריו "שאין אומרים הזה" (ולא: חזק), הוא כפירוש הראשון, אלא שגם התוספת "וכש(י)סיים א(ו)מר(ים) לו חזק" מלמדת כך.

גם ר' דוד אבודרהם[9] כתב כדברים אלו, אלא שהוא כתבם בשם המנהיג. ברם האבודרהם לא הסמיך להם את ההלכה שצריך לאחוז בספר התורה. לאחר מכן הוא הוסיף: "ובספרד לא נהגו לאומרה אלא כשמסיימים כל ספר וספר מחומשי התורה ואולי סוברים למסיים בתורה מן הספר ממש קאמר עד כאן".[10] מסתבר שגם הוא מפרש את דברי המדרש כמו שפירשנו.

יהיה איך שיהיה פירוש דברי המנהיג. לפי דרכנו אנו רואים כי היו חילופי מנהגים בספרד עצמה. יש שאמרו "חזק" בסיום כל חומש, ויש שאמרו זאת רק בסיום קריאת כל התורה.

ב. אמירת חזק לכל קורא בתורה אצל הספרדים ואצל האשכנזים

ר' יוסף קארו, בבית יוסף, סוף סימן קלט, העתיק את דברי אורחות חיים הללו, כך: "מכאן יצא המנהג לומר למסיים לקרות התורה בכל פעם חזק". אמנם המלים "בכל פעם" אינן נמצאות באורחות חיים לפנינו,[11] אבל כך היא משמעות דבריו גם לפי הנוסח שלפנינו. שהרי הוא מתייחס למנהג צרפת ופרובאנס, ומנהגם היה על־פי עדות המנהיג לומר כן ל"כל הקוראים בתורה", היינו לכל אחד ואחד. אפשר גם, אם כי רחוק בעיני לומר כן, כי ר' יוסף קארו הוסיף מלים אלו מדיליה לצורך הבהרה. מכל מקום, לפי הנוסח שהיה לפני ר' יוסף קארו משתמע כי יש לומר חזק לכל עולה ועולה בסיום קריאתו, ומכיוון שהב"י הביאו בלי לומר עליו מאומה, הדעת נותנת כי משמעו של דבר שכן היה המנהג בזמנו. המעניין הוא כי מנהג זה, שיש לומר חזק לכל עולה, הוא נגד מנהג ספרד כפי שהעידו בעל אורחות חיים והאבודרהם. אפשר שבזמן ר"י קארו כבר לא היה מנהג קבוע בזה, ונמצא כי אצל הספרדים היו שלושה מנהגים. מכל מקום, ר"י קארו לא הביא הלכה זו בשולחן ערוך, אולי מפני חילופי המנהגים בה.[12]

8 איני יודע אם יש ללמוד מעצם סמיכות המאמרים. שהרי הלכה זו, בדבר חיוב החזקת ספר התורה, הועתקה, כנראה, גם היא מספר המנהיג, והיא נמצאת שם במקום אחר לגמרי. מקומה שם בהלכות שבת, סימן כה, מהד' רפאל, עמ' קנה.

9 צוין בהערה 7.

10 הביטוי "עד כאן" מורה כי הוא העתיק הכל מהמנהיג, ולפי זה עולה כי "מכאן למסיים בתורה אומרים לו חזק" הוא חלק מדברי בראשית רבה, ולדעת האבודרהם, נחלקו בני צרפת ובני ספרד בפירוש הביטוי "מסיים". בני צרפת סוברים שכל עולה המסיים את קריאתו כלול ב"מסיים", ולכן יש לומר חזק לכל עולה. ואילו בני ספרד סוברים שהכוונה למסיים הספר ממש, היינו מסיים החומש, וכחוצאה מכך נולדו חילופי המנהגים. והדברים פשוטים, ואיני יודע מדוע נתקשה בהם רש"ט גגין (לקמן הערה 24), אות שכב. עכ"פ נראה שלפני האבודרהם היו דברי המנהיג בנוסח שונה מאשר לפנינו.

11 יש לציין, שר' יוסף קארו לא הביא את חילופי המנהגים בעניין זה הנמצאים בהמשך דבריו של אורחות חיים. אפשר שגם זה מורה שהיה לפניו נוסח אחר באורחות חיים.

12 רש"ק מירסקי, מקורות ההלכה במדרשים, תלפיות, שנה ג, חוברת א-ב (חש"ז), עמ' 137, כתב כי כיוון שבאורחות חיים כתב שבספרד אין אומרים אותו אלא בסיום התורה, לכן "הב"י שספרדי

כתוב בשולחן ערוך, או"ח, סוף סימן קלט: "הקורא בתורה צריך לאחוז בספר תורה בשעת ברכה". ועל כך הוסיף הרמ"א בהגהתו: "וסמכו מנהג זה על מה שנאמר ביהושע לא ימוש ספר התורה הזה מפיך [וגו'][13] חזק ואמץ [יהושע א, ח-ט],[14] ומזה נהגו לומר[15] למסיים לקרות בתורה בכל פעם חזק (ב"י בשם אורחות חיים)".

דברי הרמ"א: "נהגו לומר למסיים לקרות בכל פעם", משמעם הפשוט שלכל אדם שסיים לקרוא בתורה, היינו ראשון, שני וכן הלאה, נאמרה ברכת חזק. וכן נהוג עד היום אצל עדות המזרח, האומרים לכל אדם לאחר קריאתו "חזק וברוך". אמנם מקורה של התוספת "ברוך" לא נתבררה לפי האמור עד הנה.[16] מכל מקום, את מנהג הספרדים מצינו,

היה לא קבע אפוא מנהג זה בשו"ע, והרמ"א שראה את המנהג שנתפשט מצרפת ומפרובנציה לפולין בימיו, הוסיפו בהגהותיו". ובעמ' 138 כתב, כי גם הטור לא כלל הלכה זו בספרו כיוון שלא נהגה בספרד. וביחס לאשכנזים הוסיף: "ואע"פ שאמירת 'חזק' בטלה בימינו לכל קורא בתורה, ואינה נוהגת אלא בסוף ספר, אמירת 'יישר כח' לא בטלה והיא היא". הרי"מ טולידנו, "אמירת חזק לעולה לתורה", בית הכנסת, שנה ג, חוברת ז (כד), תש"ח, עמ' 285 (ידידי ר"י תבורי העמידני על מאמר זה, ותודתי לו) כתב כי לא נכונים דברי מירסקי שכתב שאין הספרדים אומרים "חזק". הוא הביא כמה ספרי מנהג ספרדיים, מארצות שונות, הכותבים שמנהגם לומר "חזק" או "חזק וברוך" לכל עולה. ויש להוסיף כי עוד יש לשאול על מירסקי שלדבריו מה טעם לא כתב הב"י הלכה זו בהלכות שמחת תורה. ולכן הסיק הרי"מ טולידנו "כנראה שיהודי צרפת שגלו במאה הי"ב לספרד הנהיגו זה ובו בזמן בוטל באירופה ודברי המנהיג ואורחות חיים — זה היה לפני שגולי צרפת באו לספרד. ומה שהשו"ע לא הביא המנהג הזה ייתכן שסמך על מה שהביא בב"י, או בתור מנהג לא מצא לנחוץ לקובעו בשו"ע".

13 הוספתי זאת משום שבכתוב אלו הם שני פסוקים.

14 ראה לעיל הערה 1 בדברי המגן אברהם ומקור חיים. והנה המקור חיים הקשה עוד: "גם ל"ל חזק ואמץ דמייתי לדעתו". היינו שלדברי המגן אברהם אין צורך בהמשך הפסוק, שהרי הראיה שיהושע החזיק הספר היא מהמלה "הזה". אבל יש לומר, שהרמ"א המשיך להביא את הפסוק כדי לסמוך לו את המשך דבריו "ומזה נהגו לומר" וכו'. וכן פירש בערוך השולחן, ראה לקמן הערה 54.

15 ר"ע איגר בהגהותיו על השו"ע כתב על כך דנמצא כן במס"ס [=מסכת סופרים] פי"ז ה"ח. אבל לא מצאתי כן שם. תמוה כי ר' דב בער רייפמן, שולחן הקריאה, ברלין, תרמ"ד, סוף סימן יוד (במסגרת השולחן), העתיק זאת ולא העיר מאומה. בשו"ע עם רע"א השלם, ירושלים, תשל"ט, הגיהו, לפי דפוסים ישנים: פי"ג ה"ח. ברם גם שם לא נמצא כן, אלא רק: "מי שאוחז ספר תורה" וכו', ומשמע משם כי הקורא אוחז את הספר. גם הגר"א בביאורו לשו"ע הביא מקור זה להוכחה שיש לאחוז את הספר. ונמצא כי הגהתו של רע"א, לפי נוסח זה, שייכת לראש הסעיף.

16 ראה לעיל הערה 4. ר' יוסף בן נאיים, בספרו נוהג בחכמה, [בני ברק?] תשמ"ז, עמ' קמג, לאחר שהביא את מנהג "חזק וברוך", כתב: "ועוד אומרים לו "וברוך" דידוע מ"ש בש"ס [בבא מציעא פה ע"ב] ע"פ על מה אבדה הארץ ויאמר ה' על עזבם את תורתי, ואמרו שלא ברכו בתורה תחילה, לכן זה העולה ובירך עליה אומרים לו דכמו שהיה עכשיו שבירך בעלייתו כן יזכה תמיד לברך בעלייתו לס"ת שלא לגרום היזק". ר' יחיא צאלח, בפירושו עץ חיים לתכלאל, קריאת התורה בשחרית, כתב: "גם נהגו שהחזן אומר לו ברוך תהיה ואפשר שכיון שקרא בתורה קיים ברוך אשר יקים ויצא מכלל ארור אשר לא יקים, ועוד דאמרינן כל המברך מתברך על כן נהגו לומר ברוך תהיה". גם ר' ישכר תמר, בספרו עלי תמר, תל-אביב, תשמ"ב, על הירושלמי סוטה פ"ז ה"ד, ד"ה ר"י בשם רחב"א, כתב ש"ברוך" מרמז על: ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת. והסביר שכוונתו על-פי דברי הירושלמי שם: "לא למד ולא לימד לא שמר ולא עשה ולא היתה ספיקה בידו להחזיק והחזיק הרי זה בכלל ברוך". וראה עוד לקמן הערה 33. אפשר להוסיף על האמור עוד השערה. מכיוון שהחזן נהג לומר ברכת "מי שברך", ממילא ראה הציבור לנכון להוסיף אף הוא הסכמה

לדוגמה, בספר זה השלחן, לר׳ אליהו גיג, טוניס, תרמ״ח, סימן צד: ״והעולה כשירד מן התיבה חוזר על אנשי בה״כ ומנשקם והם אומרים לו חזק וברוך והוא משיב להם ברוך תהיה״.[17] וכן מצאנו בספרים אחרים,[18] שהם כתבו שהעולה משיב ״חזקו ואמצו״.[19]

מעניין כי הלכה זו שלא הובאה על־ידי מרן, באה לידי ביטוי במנהגי הספרדים, כפי שראינו. מאידך גיסא, אף־על־פי שהרמ״א הזכיר הלכה זו, מצאנו דעות חלוקות בדבר קיומה אצל האשכנזים.

מהר״ם מינץ, שפעל במחצית המאה הט״ו, והיה רב באשכנז ובסוף ימיו בפולין, כתב בתשובותיו סימן פה:

> וכן אנו נהגנו דלאחר סיום הספר עונים הקהל בקול רם חזק, וטעמא של אותו מנהג כמו שכתוב אחר כך פרק או אחר סיום המסכתא הדרן עלך, כלומר מאחר דסיימו הפרק או המסכתא השמר לך פן תשכח את הדברים כו׳ חזור בהן שלא תשכח, או כמו שנהגו לומר לחזן יישר כחך,[20] כלומר גמרת מצוותיך יהיה רצון שתזכה לגמור יתר מצוות,[21] והנה פי׳ סיימת החומש יישר כחך.

לברכה זו בצורת ״ברוך יהיה״, שאפשר שנתקצרה מאוחר יותר, ואף שינתה מעט את מקומה. ועלתה השערה זו בלבי, היות שראיתי שר׳ משה ריישר, שערי ירושלם, וורשא, תר״ל, שער ט, כתב: ״ואחר גמר ה׳מי שברך׳ חותם החזן ואומר ׳גם העולה ברוך יהיה׳״. אלא שהשערה זו תלויה גם בהיווצרות תפילת ״מי שברך״, ראה: א׳ יערי, ״תפלות מי שברך וכו׳״, קרית ספר, לג (תשי״ט), עמ׳ 118 ואילך. וראה לקמן הערה 108, שיש אומרים שתפילת ״מי שברך״ קדומה היא.

17 בהערה הוסיף: ״ומ״ש שמנשקין מנהג עירי אינו מנשק אלא לאביו או לרבו או קרוב דוקא, ושאר העם יאמרו לו חזק וברוך והוא משיב להם חזקו ואמצו״. בשערי ירושלם (ראה הערה קודמת), כתב: ״כל אחד ואחד אומר לו ׳חזק וברוך׳ והוא נותן להם תודה בראשו״. ואח״כ כתב גם את מנהג הנשיקה, בשונה קצת מהנזכר על־ידי ר׳ אליהו גיג. מכל מקום, מדבריו משמע שהעולה לא השיב לציבור ״חזקו ואמצו״ וכד׳, אלא רק נענע להם בראשו. אכן, התשובה ״חזקו ואמצו״ מוזכרת גם על־ידי אחרים, ראה בהערה הבאה.

18 ר׳ אברהם כלפון, מחכמי צפון אפריקה (טריפולי), כתב בספרו חיי אברהם, ליוורנו, תרי״ז, סימן קלג: ״טעם למה תיקנו כשחוזר העולה מן ס״ת אומרים לו חזק ואמץ, הטעם לפי שכשעולה לס״ת יש לו אימת ציבור לכך אומרים לו חזק״. (הטעם עצמו נמצא בתניא, המובא לקמן, ראה הערה 32, ולא הזכיר שמו כפי שאח״כ מביא את טעמו של הפרי חדש ולא הזכירו, וראה לקמן הערה 73). אנו שומעים כאן על ברכת ״חזק ואמץ״ הנאמרת לעולה, ולא מצאתי עדות על כך בספרים אחרים.

19 ר׳ חיים בנבנשתי, בספרו כנסת הגדולה כאן, כתב: ״מנהגנו לומר אחר שיקרא חזק ברוך, והקורא משיב חזקו ואמצו״. ויש משיבים ״חזק ואמץ״, ראה לקמן בפנים ליד הערה 28. ר׳ חיים בנבנשתי לא כתב כי אומרים כן לכל קורא, אלא כתב באופן כללי. אבל ר׳ יצחק פאלאג׳י, בספרו יפה ללב, או״ח, סוף סימן קלט, כתב: ״ומנהגנו לומר לכל קורא אחר שיקרא חזק וברוך [בכנסת הגדולה איתא: חזק ברוך (ללא ואו), ויש נוהגים לומר כן גם בימינו. נראה שיש חילוף מנהגים בין הספרדים בעניין זה, וכבר העיר על כך ר׳ ישכר תמר בספרו עלי תמר, ראה לעיל הערה 16] והקורא משיב חזקו ואמצו כאשר העד העיד בנו האיש אדוני הארץ מו״ה כנה״ג בהגהב״י״, ואף־על־פי שבעל כנסת הגדולה לא כתב כן במפורש, מ״מ הוא כתב דבריו על השו״ע שמלשונו משמע כן.

20 לדבריו על ״יישר כוח״ נתייחס בהמשך דברינו.

21 דומה שפירוש זה משמש מקור לאמירה המקובלת כיום ״חזכה למצוות״. אעיר פה, שאמירה זו לא מצאתי לה התייחסות בספרי המנהגים שזכרתים כאן.

מדבריו עולה כי בתקופתו נהגו לומר חזק בסוף כל חומש.[22] כמו כן שמענו מדבריו שני נימוקים למנהג. האחד, אדם מצווה שלא לשכוח את תורתו. לכן מחזקים אותו[23] ומעודדים אותו לחזור על לימודו.[24] הטעם השני, ברכת "חזק" היא ברכת חיזוק ועידוד לאדם, שימשיך לעשות מצוות נוספות. אמנם, שני הנימוקים אינם נותנים תשובה מלאה על השאלה מדוע אומרים כן רק בסוף כל חומש, ולא בסוף כל עלייה ועלייה.

כדברי מהר"ם מינץ, שיש לומר חזק בסיום כל חומש וחומש, מצאנו גם סמוך לזמננו. ר' אברהם חיים נאה בספרו קצות השולחן, ירושלים, תרפ"ו, סימן פד, סעיף יג, כתב:

> המסיים לקרות ספר א' מה' חומשי תורה כגון העולה אחרון בפ' ויחי או בפ' פקודי וכיוצא נוהגין לומר לו חזק חזק ונתחזק,[25] קודם שמברך ברכה שלאחריה, והקהל אומרים תחלה בקול רם ובניגון ואח"כ אומר הש"ץ, אבל העולה עצמו ישתוק ולא יאמר כלום שלא להפסיק בין הקריאה להברכה שלאחריה.[26]

בהערותיו, בדי השולחן, אות כא לאחר שהביא את דברי הרמ"א הנ"ל, כתב:

> והלשון בכל פעם אינו מובן, וגם צ"ע אם הכוונה על סיום כל סדרה או על סיום הפרשה שלו, כמו שנוהגין הספרדים שאומרים לכל עולה לתורה אחר שירד "חזק וברוך", ומ"ש בפנים הוא המנהג אצלנו.

אנו רואים בהערה זו כי הוא מסתפק בכוונת הרמ"א, ולבסוף מבדיל בין מנהג הספרדים המברכים כל עולה ועולה, לבין מנהג האשכנזים המברכים בסוף כל חומש וחומש.

אלא שמצאנו עדות אחרת על מנהג אשכנז. ר' שם טוב גגין[27] כתב:

22 בדבריו כתוב אמנם "סיום הספר", אבל מתוך הנידון בתשובתו עולה כי המדובר בסוף כל חומש וחומש. וכן היה מנהג וורמייזא, ראה לקמן הערה 39.

23 ר' יוסף יוזפא קאשמן, נוהג כצאן יוסף, ויחי, אות ב, תל־אביב, תשכ"ט, עמ' קצ, ציין לתשובה זו, והסבירה: "מפני שעומד בסוף הספר וזה קשה לשכחה, ומצינו דכתיב גבי יהושע רק חזק ואמץ מאד לשמור וגו' כתיב לשמור אצל חזק, ומצינו נמי לשון שמירה אצל האזהרה שלא ישכח דכתיב השמר לך פן תשכח כלומר השמר מלשכחו, וכן נמי לשון חזק".

24 נראה שיש לקשר לכאן את המנהג שהביא ר' שם טוב גגין, כתר שם טוב, חלק א, לונדון, תרצ"ד, עמ' רפט: "ובא"י ובסח"מ [=ובסוריה, תוגרמה, מצרים] אין אומרין כן אלא כשמשלימין כל הה' ספרים ביום שמחת תורה אומרי' חזק, ואח"כ אומרים הדרן עלך אורייתא קדישתא, דעתן עלך ודעתך עלן אורייתא קדישתא, לא נתנשי מינך ולא תתנשי מינן... ונוהגין לומר כן ג' פעמים". יש לציין כי רש"ט גגין בחלק שביעי של ספרו, ירושלים, תשמ"א, עמ' רכא, כתב כי המנהג של אמירת הדרן בסיום התורה הוא מנהג מאוחר על יסוד הקבלה, ולא הוזכר בראשונים. הצדק עמו שלא מצאנו זכרו בראשונים, אולם איני יודע אם הוא קשור דווקא למקובלים. מכל מקום, אפשר שהמנהג קשור לדברי מהר"ם מינץ כפי שכתבתי, וראה לקמן הערה 31.

25 ראה לקמן הערה 61.

26 בהערותיו, בדי השולחן, אות כב, כתב: "פשוט שהעולה א"צ לומר שהרי האמירה היא אל העולה שמברכים אותו ולא שייך שהוא יאמר לעצמו, וגם משום לתא דהפסקה אין לו לומר, ושו"מ [=ושוב מצאתי] כן בס' [=בספר] שלחן הקריאה [סימן י, בילקוט דוד אות ט] בשם ס' כרם שלמה [לר' שלמה האס, או"ח, סימן קלט] שהעולה אינו אומר כי אסור לו להפסיק".

27 לעיל הערה 24, עמ' רפט.

והמנהג היום שהש"ץ אומר לעולה "חזק וברוך" והוא משיב "ברוך תהיה". והספרדים בא"י וסת"מ [=סוריה, תוגרמה, מצרים] משיב הקורא "חזק ואמץ".[28] וכן מברכים הצבור להעולה כל אחד ואחד בפני עצמו. ובאשכנז נוהגים לברך העולה "ישר כחך".

הרי לנו שגם האשכנזים מברכים כל עולה לתורה,[29] אלא שנוסח ברכתם שונה מנוסח הספרדים. דומני שלא נרחיק לכת אם נאמר כי אפשר שהמנהג האשכנזי הוא מנהג מאוחר, ואולי נתפתח כתוצאה מהנהוג אצל הספרדים, או כתוצאה מהמנהגים הקשורים באמירת "יישר כוח", שנדון בהם לקמן.

ג. אמירת חזק בסיום התורה אצל בני איטליה ואשכנז

מנהג נוסף בקשר לאמירת חזק, מצאנו אצל בני איטליה וגם אצל בני אשכנז. בספר תניא,[30] ענין יו"ט האחרון של חג, סימן פח, כתוב:

והיום נקרא שמחת תורה ואחרי שהשלים קריאתו עד לעיני כל ישראל אינו חותם מיד אלא מנהגנו לעמוד כל הציבור על רגליהם והחזן אוחז ספר תורה בזרועו ואומר ג' פעמים זכינו להשלים לשלום נזכה להתחיל ולהשלים לשלום והציבור עונין אחריו כן ג' פעמים. ויש נוהגין לומר [בשמחת תורה] חזק זכינו כו' [להשלים לשלום ונזכה להתחיל ולהשלים לשלום],[31] ונראה שלפיכך נהגו לומר כן לפי שהקורא

28 ראה לעיל הערה 19.

29 ר"י פוקס, בספרו "תפילה כהלכתה", ירושלים, תשמ"ט, פרק טז, סעיף לח, הערה צא, כתב שכך נוהגים האשכנזים בימינו.

30 על מחברו של ספר זה נחלקו חכמים; וראה סיכום העניין: י"צ פיינטוך, "תניא רבתי", סיני, פ (תשל"ז), עמ' יד-כה. לדעתו, המחבר הוא ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מחבר מעלת המדות. מכל מקום, הכל מודים שהמחבר הוא איטלקי וזמנו סביב לשנת נ (1290).

31 בשרידי ירושלמי, ללוי גינזבורג, ד"צ ירושלים, תשכ"ט, בסוף סדר נשים, עמ' 238, נמצא: "זכינו להש... שלום ניזכ... חזק". ויש להשלים את החסר על־פי הנוסח הנמצא בתניא. ד"ר מ"ב לרנר, העירני כי על השלמה מעין זו כבר העיר י' זוסמן, תוספות ותיקונים, תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 194 (ד"ה עמ' 109) צפ"י שרידי ירושלמי, עמ' 185 שורה 10 (סוף משקין, שהוא סוף הסדר), ושם: חזק הכותב זכינו וכו'. אנו רואים עוד כי נוסח זה "זכינו להשלים" וכו', בא שם במקומו של נוסח ה"הדרן" המקובל, שהרי ה"הדרן" המקובל אינו נמצא שם. אם כן, אפשר שהנוסח בסיום הקריאה בתורה וגם בסיום הלימוד היה מלכתחילה נוסח אחד, ואחר־כך מסיבה כלשהי נתהוו נוסחים שונים. על הקשר בין נוסח סיום התורה והלימוד אפשר שרמז גם מהר"ם מינץ, בתשובתו לעיל ליד הערה 22. שמא בזה נבין את האמור ב"מנהגי הר"ר אברהם חילדיק", קובץ על יד, יט (תש"ם), עמ' 181: "כל מצוה שכתוב בה שמחה מברכין בסעודה שלה שהשמחה במעונו כגון ברכת חתנים... וכן כשעושין חזק מסכתא או לנער סיום פרשה מברכין שהשמחה דכתי' פקודי ה' ישרים משמחי לב". מה פשר הביטוי "חזק מסכתא"? נראה כי הוא נרדף ל"סיום", כפי שעולה גם מהמשך הדברים ("סיום פרשה"). אולי יש מכאן רמז שנהגו לומר גם בסיום מסכת "חזק", והדברים מובנים לאור האמור עד עתה. זמנו של ר"א חילדיק הוא כנראה מחצית המאה הי"ג, ומקומו הוא אורץ ביהם. ראה מבואו של ש' שפיצר, שם, עמ' 154.
אבל כמובן אפשר לומר שהקשר בין ה"חזק" וה"הדרן" מאוחר הוא, ומתוך ששניהם נוגעים ל"סיום", השפיע האחד על חברו. על השפעה מעין זו נראה שאנו עדים גם מנוסח הסיום שכתב

בתורה צריך לו לעמוד באימה וביראה ואימת הקב"ה עליו,[32] וגם יש עליו אימת הציבור, כשגמר מלקרות אומר החזן לקורא חזק, והצבור עונים גם כן חזק לאותו שגמר לקרות בתורה, ונותנים פניהם כנגד הקורא כלומר חזק ואמץ מעתה, גם לחזן הכנסת שאומרים לו חזק וברוך ה' תהיה,[33] נראה שמזה הטעם אומרים לו כך כמו כן.

מדבריו למדנו גם טעם חדש לאמירת חזק. על הקורא בתורה היתה אימת הקב"ה ואימת הציבור, ואם כן שומה עלינו לחזקו. אלא שלפי האמור היה עלינו לחזקו בכל סיום, ולאו דווקא בשמחת תורה. אמנם בספר מנהגים דבי מהר"ם רוטנבורג, מהד' י' אלפנביין, ניו יורק, תפרח"י, עמ' 69, כתוב: "ושמונה פסוקים אחרונים שבסוף הספר מן וימת משה עד לעיני כל ישראל יחיד קורא אותם באימה וביראה". אפשר א"כ לומר, כי זו גם כוונת ספר התניא. לאמר, בסוף התורה יש אימה ויראה באופן מיוחד, ולכן יש עלינו לחזק את מסיים התורה במיוחד.

המנהג לומר חזק בשמחת תורה נמצא גם אצל ר"א טירנא, שפעל במפנה המאות י"ד-ט"ו, אולם ללא כל הסבר. בספר המנהגים לר"א טירנא, שמיני עצרת, מהד' מכון ירושלים, תשל"ט, עמ' קלט, נמצא:

ואז [בשמחת תורה] קורא החתן [ו]לכל היד[34] עד לעיני והקהל אומרים לעיני כל ישראל וכן החתן ואומרים חזק.[35]

והנה מנהג זה של אמירת חזק בסיום הקריאה של כל התובה ביום שמחת תורה, אינו מוזכר על־ידי הרמ"א באו"ח סימן תרסט, זאת משום שהוא כלול כבר בדבריו שבסימן קלט שהבאנו לעיל. אבל האחרונים הזכירו מנהג זה.[36] ר' מרדכי יפה, בלבוש החור סימן תרסט,

רש"ט גגין, לעיל הערה 24. אפשר גם לומר כי הנוסח "חזק זכינו להשלים" וכו', אינו בא במקום ההדרן, אלא הוא נוסח שנתקבל ע"י המעתיקים, כפי שהיה מקובל אצלם גם הנוסח "חזק" וכד', וכמו שצוין לקמן בהערה 59. כן מצאתי לדוגמה בחיבור "מנחת יהודה" על התורה, לר' יהודה בן אליעזר, כ"י פרמא 2368 (ס' 13233) שנכתב באיטליה בשנת קע"ב. בסוף החיבור כתב הסופר: "חזק זכינו להשלים לשלום ונזכה להתחיל ולהשלים לשלום". לאחר זאת נמצא קולופון של הסופר ולאחריו שוב אותו סיום: "חזק זכינו" וכו'.

32 על־פי ירושלמי מגילה רפ"ד: "כשם שניתנה באימה וביראה כך אנו צריכים לנהוג בה באימה וביראה".

33 הרי לנו מקור קדום לברכת הספרדים "חזק וברוך", אבל לא נתפרש כאן מה טעם מוסיפים "וברוך". וראה לעיל הערה 16.

34 לא נתפרש מה טעם קורא חתן תורה בעצמו את הפסוק האחרון. ההסבר הפשוט לכך הוא מטעם כבוד. ואכן אנו רואים במחזור שאלוניקי המובא לקמן, כי הקהל כולו קורא את הפסוק האחרון. כנראה שכולם רצו לזכות בכבוד זה. אמנם, בגדר השערה ניתן לומר, כי שמא מנהג זה הוא שריד ממנהג שבו היה העולה קורא בעצמו את כל הקטע האחרון, כפי שהסביר ר' משולם את מאמר התלמוד, בבא בתרא טו ע"א, ובמקבילות: "שמונה פסוקים אחרונים שבתורה יחיד קורא אותם", ע"ש בתוס' ד"ה שמונה.

35 א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 74, הערה 42, ציין כי כן כתוב גם במנהגים לר"א קלויזנר ובמהרי"ל. אבל לא נמצא כן שם.

36 ר' אפרים זלמן מרגליות בספרו שערי אפרים על הלכות קריאת התורה, שהוא אחד הספרים היסודיים בהלכות אלו, לא הזכיר מנהג זה, בשער ח, אות ס. ואכן כבר תמה על השמטה זו ר' חיים צבי ערנרייך, בהגהותיו שערי רחמים, על שערי אפרים.

כתב זאת כפי שכתוב בספר המנהגים לר"א טירנא. אלו דבריו:

וקורין עד ולכל היד החזקה ואז החתן קורא אותו פסוק עד לעיני והקהל מסיימים לעיני כל ישראל והחתן עמהם[37] ועונים ואומרים בקול רם חזק.

המנהג מובא גם על־ידי ר"ל קירכום (קירכהיים), שנפטר בשנת שצ"ב (1632), בשינויים מסוימים:[38]

ואז מתחיל חתן תורה בק"ר [=בקול רם] "ולכל היד החזקה" ע"ג [=עד גמירא], ואח"כ מתחיל החזן ג"כ בק"ר "ולכל היד החזקה" ע"ג, ק"א [=קהל אומרים] "חזק" בק"ר, ואח"כ אומר ג"כ החזן "חזק" בק"ר.[39]

1. כמה פעמים יש לומר חזק בסיום החומש או התורה

בדברי ר"א טירנא ובדברי ר' מרדכי יפה לא נזכר כמה פעמים יש לומר חזק. מכאן אנו למדים, כי כנראה מנהגם היה לומר רק פעם אחת 'חזק'. אבל מנהג וורמייזא הוא, כאמור לעיל, לומר פעמיים, פעם אומרו הקהל ופעם אומרו החזן,[40] וכן היה כנראה גם מנהג פרנקפורט.[41] אבל אנו שומעים גם על מנהג שיש לומר חזק שלוש פעמים.

במחזור מנהג אשכנז, שאלוניקי [שט"ו–שט"ז],[42] עם דינים ומנהגים וביאורים קצרים לר' בנימין ב"ר מאיר הלוי, שנפטר בשנת שכ"ה לערך, כתוב כך:

37 במנהגי ר"א טירנא כתוב: "וכן החתן". אפשר לפרש שהחתן קורא אחר־כך לבדו סוף הפסוק האחרון, או שכוונתו שהחתן קורא יחד עם הקהל כפי שכתוב בלבוש.

38 ספר מנהגות וורמייזא, ירושלים, תשמ"ז, שחרית שמחת תורה, עמ' קצה.

39 וכן כתב גם ר' יוזפא שמש, שנפטר בשנת תל"ח (1678), בספר מנהגים דק"ק וורמייזא, ירושלים, תשמ"ח, עמ' רכה. [ר"ש אסף, בירחון "בית הכנסת", שנה ב, חוברת א (תש"ז), עמ' 7–10, הביא את מנהגי וורמייזא של ר"י שמש מכ"י, וכה כתב: "החתן תורה עצמו קורא פסוק אחרון ומסיים התורה לעיני כל ישראל, ואח"כ החזן קורא ג' פעמים פסוק האחרון, קהל קוראים חזק, ואח"כ החזן ג"כ, ואח"כ חזן וקהל". והעתיק זאת גם יערי (לעיל הערה 35), עמ' 74. אבל במהדורת מכון ירושלים כתוב אחרת, ולא נמסר על שינויי נוסח — ד"ר מ"כ לרגר העירני כי בנוסח שהעתיק אסף אפשר שצ"ל: ואח"כ החזן קורא ג"כ פסוק האחרון, והוא כנוסח מהד' מכון ירושלים, אלא שבמקום: ג"כ, נשתבש ונכתב: ג"פ, ולכן נכתב: ג' פעמים]. ובהגהות של ר"י שמש מכתה"י הקצר של ספר המנהגים שלו, הוסיף כאן הערה: "כמנהג בכל סיום הספר". לאמור, מנהג אשכנז לומר חזק בסיום כל ספר, אבל לא לכל עולה ועולה. וכן כתב ר"ל קירכום (קירכהיים) במנהגות וורמייזא; עמ' רעח: "ובסיום ספר אז אומרים הקהל 'חזק' בק"ר, ואח"כ אומר ג"כ החזן 'חזק' בק"ר, אבל למפטיר א"א עוד פעם 'חזק', לא הקהל ולא החזן, כי הוא אינו מן המנין". וראה לעיל הערה 22. וכן כתב ר' יוסף יוזפא קאשמן מק"ק פרנקפורט (שנת תע"ח) בספרו נוהג כצאן יוסף, ויחי, אות ב, תל־אביב, תשכ"ט, עמ' קצ: "שביעי עד סוף הפרשה ומיד שסיים הש"צ אומרים הקהל בקול רם חזק ואח"כ קורא החזן ג"כ חזק".

40 אבל למנהג וורמייזא המובא על־ידי ר"ש אסף (לעיל הערה 39) עולה שחזק נאמר שלוש פעמים.

41 על־פי המובא בספר נוהג כצאן יוסף (לעיל הערה 39). אבל ראה לקמן הערה 58, על מנהג אחר בפרנקפורט. וראה עוד לקמן סוף הערה 59, על החתימה "חזק וחזק".

42 כך נרשם בשורי האלף. וראה בירורם של דברים אצל מ' בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים, תשל"א, עמ' 141.

וקורין לחתן תורה מעונה א־להי קדם עד הפסוק האחרון אומרים אותו הקהל בקול רם ואומרים חזק והחזן חוזר לומר אותו והקהל עונין חזק ואחר כך מגביהין ספר תורה ראשון.

אבל במחזור סביוניטה־קרימונה, שנדפס סמוך לו,[43] נכתב:

וקורין לחתן תורה מעונה א־להי קדם עד הפסוק האחרון אומרים אותו הקהל בקול רם ואומרים חזק והחזן חוזר לומר אותו והקהל עונין חזק רמז למשה רבינו ע״ה כי ג׳ פעמים חזק[44] בגימטריא משה[45] ואחר כך מגביהין ספר תורה ראשון.

וכן נמצא במחזור אשכנזי עם פירוש הדרת קודש[46] לר׳ יצחק בן יעקב הלוי, ויניציאה, שנ״ט. וכן נמצא במחזורים מאוחרים. תוספת זו מסבירה שיש לומר חזק שלוש פעמים, על יסוד הגימטריא משה.[47] ברם, דומה בעיני שהמוסיף דברים אלו לא עמד על כוונת ר׳ בנימין הלוי במחזור שאלוניקי. המוסיף הבין כי הדברים ״והחזן חוזר לומר אותו״ מתייחסים לאמירת חזק, ולכן עולה כי יש לומר שלוש פעמים חזק. וכדי להוראות כי אמירה זו אכן יש לה בסיס, ציין המוסיף את הגימטריא ״משה״ המאשרת כי יש לומר ״חזק״ שלוש פעמים. ברם, דומה בעיני כי הדברים במחזור שאלוניקי מתפרשים אחרת. כוונתם לומר, כי לאחר שהקהל אמר את הפסוק האחרון בקול רם ללא החזן, וללא שהחזן אמר אותו קודם לכן, חוזר החזן על פסוק זה,[48] היינו החזן קורא עתה את הפסוק האחרון פעם ראשונה.[49] ודומה

43 ראה: בניהו, שם. למן מהדורת סביוניטה־קרימונה מכונה הפירוש בשם מעגלי צדק; ראה: בניהו, שם, עמ׳ 145 — אבל בשער המחזור לא נרשם שם הפירוש.

44 יש לציין, כי בדפוס סביוניטה המלים ״רמז... בגימטריא משה״ מודפסות באותיות רש״י, שלא כשאר המלים המודפסות באותיות מרובעות. ללמדך, שלפנינו תוספת חדשה בדפוס זה. כן נמצא בדפוס זה גם במקומות אחרים שיש בהם תוספת על דפוס שאלוניקי. אולם במחזור ויניציאה, שנת שכ״ח, כמנהג קהלות פיהם פולין ומעהרין, הודפס הכל באותיות מרובעות.

45 יערי (לעיל הערה 35), עמ׳ 74, הערה 43, כתב כן בשם סידור השל״ה, וכן כתב רש״ט גגין, כתר שם טוב, חלק שביעי, ירושלים, תשמ״א, עמ׳ רכא, ולא מצאתי כן שם.

46 פירוש הדרת קודש הוא ליקוט ממקורות שונים, כולל מעגלי צדק. וראה על הפירושים השונים למחזורים, ועל המהדורות השונות, בדברי ר״י יודלוב, במבוא למחזור כל בו השלם, ירושלים, תשמ״א.

47 יש להעיר, כי גמטריא זו נמצאת גם בשער הפסוקים לר״ח ויטל, על הפסוק ביהושע (א, ו) ״חזק ואמץ כי אתה תנחיל״: ״ג״פ אמר לו הקב״ה ליהושע בפ׳ זה חזק ואמץ והענין הוא כי ג״פ חזק בגימטריא משה והכוונה היא״ וכו׳, והוא מאריך בעניין, אבל אין הוא מקשר זאת עם חזק בסיום הקריאה. איני יודע אם אפשר לקשר בין שני החיבורים הללו ולומר שיש כאן השפעה דרך צינור משותף. גם ר׳ יעקב פארדו בפירושו קהלת יעקב, ויניציאה, תקמ״ד, על הפסוק ביהושע, הביא כן בשם כתבי האר״י ולא קשר זאת לקריאת התורה. ברם, ר׳ שמאי גינזבורג בספרו אמרי שמאי, ירושלים, תשמ״ה, במדבר, סימן תנב, עמ׳ רלט, הביא כן בשם האר״י וכתב שזהו הטעם לאמירת חזק שלוש פעמים.

48 ראיה לדבר שהרי נאמר שהחזן אומר עד הפסוק האחרון, ונמצא שעדיין לא אמר את הפסוק האחרון, שהרי היה יכול לומר פשוט שהחתן קורא עד הסוף. השווה לדברי ר״א טירנא שהובאו לעיל, ולדברי ר״ל קירכום.

49 במחזור מנהג פולין, אלטונא, תקס״ד, עם הערות ופירושים ע״י זנוויל הנובר, כתוב: ״פרשה זו (מעונה) קורין לחתן תורה ומנהגנו שפסוקים ולא קם נביא עוד עד לעיני כל ישראל אומרים הקהל בתחלה ואח״כ קורא אותם החזן והקהל אומרים חזק ואח״כ החזן (ובעלי הרמזים כתבו ג׳

הדבר מעט למוזכר במנהגי ר"א טירנא.[50]

הדברים שנוספו בדפוס סביוניטה, או בדפוסים מאוחרים, הובאו על־ידי ר' אליה שפירא בחיבורו אליה רבה, סימן תרסט. הוא כתב על דברי הלבוש שהובאו לעיל: "בקול רם חזק — החזן חוזר לומר אותו והקהל עונים אותו רמז למשה רבינו שג' פעמים חזק בגימטריה משה".[51] ברור כי ר' אליה שפירא סבור שהדברים "החזן חוזר לומר אותו" מתייחסים לאמירת חזק, ולא כפי שפירשנו. לכן יש לומר חזק ג' פעמים, שאם לא כן אין מובן כיצד ייוצר שיאמרו חזק שלוש פעמים.

נראים הדברים, כי מכאן ואילך נתפתח המנהג שהקהל כולו, בלי קשר עם החזן, אומר שלוש פעמים חזק.

בעניין זה כתב גם ר' חזקיה פייבל פלויט, תלמיד החתם סופר:[52]

> שמעתי מפי מרן זצוק"ל שיש לומר ג' פעמים חזק בגימטריא משה, ולא כמו שנהגו לומר פעם הג' ונתחזק, ופשוטו של ענין משום אל תעמוד על הפרק שלא יארע ח"ו תקלה.[53]

לשון הדברים כאן "שיש לומר ג' פעמים", אינה ברורה דיה, ואין ידוע מי האומר. אבל פשטות הדברים היא שהקהל אומר כן, וכמנהגנו כיום. וכעין זה כתב בערוך השולחן סי' קלט, סעיף טו:

> צריך לאחוז בעמודי הספר תורה בשעת ברכה ובשעת קריאתה וסמכו זה עַל מה שנאמר ביהושע לא ימוש ספר התורה הזה מפיך דמשמע שתופסה בידו... ודע דבקרא דלא ימוש כתיב חזק ואמץ[54] ומזה נהגו לומר למסיים ספר חזק חזק ונתחזק ויש רוצים שיאמרו חזק ג' פעמים שהם מספר משה ונכון הוא.

דומה שכאן הדברים מפורשים יותר, שהרי "נהגו לומר למסיים" וכו', הוא למעשה מנהגנו

פעמים חזק בגימטריא משה. ויהי כי הקרה ה' לפני ספר המניח מצאתי שכתב בהלכות שבת...)". המלים שהדגשתי מלמדות אותנו כי החזן קורא ולא אומר חזק מיד עם סיום קריאתו אלא רק אחרי הקהל. היינו אמירת חזק נאמרת רק פעמיים.

50 אלא שאצל ר"א טירנא מוזכר שהחתן אומר אותו, ואילו כאן נאמר שהחזן אומר אותו. אפשר שבתקופת ר"א טירנא עדיין קרא העולה לתורה בעצמו, ואם לא בכל השנה, אולי עשה כן לפחות בשמחת תורה. אבל בתקופת הדפוס כבר לא נהגו כן.

51 ר' אליה מציין כי המקור לדבריו הוא מעגלי צדק.

52 לקוטי חבר בן חיים, חלק א, פרעסבורג, תרל"ח, דף כט ע"ד, בהגהות על שו"ע או"ח, סימן קלט.

53 נראה שכוונתו לאמור ברש"י בפסוק "אל תעמוד על הפרק" (עובדיה יד): "מכאן שאסור להפסיק בק"ש בין פרק לפרק הג"ה דר"ע". והנה, בספר תקוני שבת, פראג, לערך שע"ה-שפ"ח, מהד' ר' אברהם היידא, כתב כי ראוי ללמוד בשבת פרק ראשון ממסכת כלים, אבל לא לסיים בסוף הפרק אלא להוסיף משנה ראשונה מפרק ב, אף שאין לה קשר לשבת, משום "ואל תעמוד על הפרק". [על מהדורה זו ועל פענוח הציון "הג"ה דר"ע", ראה: ר"ח ליברמן, אהל רח"ל, ניו־יורק, תש"מ, עמ' 310]. והנה לפי מנהג האשכנזים, כשאנו מסיימים לקרוא בתורה ספר אחד אין אנו ממשיכים לקרוא מיד בספר הבא, וראה לקמן מה שהבאנו מדברי הרי"ד סולוביצ'יק המתייחס לשאלה זו, ואפשר שיש בזה משום "ואל תעמוד על הפרק", לכן יש לומר חזק.

54 הרי לנו שבעל ערוך השולחן מפרש את דברי הרמ"א בפירוש המגן אברהם וכפי שהסברנו, ולא כדברי המקור חיים. ראה לעיל הערה 14, ובמצוין שם.

כיום. מאוחר יותר ניתנו טעמים נוספים לאמירה המשולשת של חזק,[55] בנוסף לטעם הראשון הקושר את האמירה עם הגימטריא של משה.[56]

2. מה נוסח האמירה

הן החתם סופר והן בעל ערוך השולחן הזכירו שיש אומרים בפעם השלישית "ונתחזק", אבל הם שללו מנהג זה.[57] על־כל־פנים, נהוג היום במקומות רבים לומר כן, ואין אנו יודעים תחילתו של מנהג זה היכן היא. דומה בעיני שבתחילה היו אומרים רק "חזק ונתחזק", וכן הוא מנהג פרנקפורט.[58] מן הראוי לציין, כי גם מצאנו כן בחתימות מעתיקים בכמה

55 ר' יצחק וידלר בספרו הדר יצחק, ירושלים, ת"ש, עמ' יח, לאחר שכתב שיש לומר הדרן בסיום מסכת שלוש פעמים, הסביר: "יאמר כן שלש פעמים כנגד ג' פעמים חזק שאומרים לסיום התורה שבכתב אומרים ג' פעמים הדרן וכו' לסיום התורה שבע"פ". והוא מאריך להוכיח ממקומות רבים ששלוש פעמים הם חזקה, ומסיים: "וזהו הענין גבי חיזוק התורה בג' פעמים הוי חזקה" (תודתי לא' ארנד על הפניה זו). ר' שמאי גינזבורג בספרו אמרי שמאי, ירושלים, תשמ"ה, במדבר, סימן תנב, עמ' רלט, כתב שיש לומר חזק שלוש פעמים על־פי דברי הרא"ש ביומא פ"ח סי' כח: "ומה שאומר אותו (תפילת כל נדרי) שלוש פעמים שכן מצינו שכל דברי חכמים משולשים, מגל זו מגל זו מגל זו קופה זו קופה זו קופה זו (מנחות סה ע"א)". שמא יש לומר שנהגו לומר חזק שלוש פעמים, משום שבכתוב ביהושע פרק א, שמשם למדנו כל עיקרה של אמירת חזק, נזכרת ברכת "חזק ואמץ" שלוש פעמים, בשלושה פסוקים שונים.

56 ר' קלונימוס קלמן עפשטיין בספרו מאור ושמש, ס"פ ויחי, קיבל את הטעם שיש קשר בין אמירת חזק למשה על יסוד הגימטריא, והוא הסביר קשר זה בהרחבה. על־פי ברכות לב ע"ב ארבעה צריכים חיזוק, והם: תורה, תפילה, מעשים טובים ודרך ארץ (ולקמן נאריך בזה). והנה משה התחזק רק בשלושה דברים שהם תורה תפילה ומעשים טובים, אבל לא בדרך ארץ, לפי שלא היה סוחר ואומן, ע"ש בדבריו. ואם כן, באמירת שלוש פעמים חזק אנו רומזים על כך, ונזכה להתחזק כמותו, ע"ש. וכעין זה כתב גם ר' שלמה צבי שיק, סידור המנהגים, חלק ב, מונקטש, תרמ"ב, מנהג של יוכ"פ, "תולדות אסתר", אות ל.

57 כדאי לציין כי בקונטרס סדר חינוך ספר תורה, הנספח לשו"ת ויצבר יוסף לר' יוסף הכהן שווּרץ, גרוסווארדיין, תרצ"ו, אות יב, כתב: "וקורין [בלי ברכה תחילה וסוף] (כיוון שהמדובר כאן על הכנסת ספר תורה בפעם הראשונה לבית־הכנסת, והקריאה היא רק מגדר חינוך. יש"ש) וכו' הסיום 'מעונה' עד לעיני כל ישראל ואומרים חזק חזק ונתחזק". לכאורה בניגוד לדברי החתם סופר.

58 רש"ז גיגר, דברי קהלת, פפד"מ, תרכ"ב, ש"ק מסעי, עמ' 89, כתב: "ולפי שהוא סוף חומש מחמש' חומשי תורה קורא הפסוק האחרון בקול רם. ואומרים חו"ק [=חזן וקהל] יחד לשביעי, אחר שהשלים לו ח' [=חזן] הקריאה 'חזק ונתחזק' (שתי מלים אלו מנוקדות, וראה בהמשך), אבל השביעי לא יאמרנו, ואחר אמירתם יברך 'אשר נתן'". וכעין זה כתב גם שם במנהגי שמחת תורה, עמ' 360, אות ג: "ועולה ח"ת [=חתן תורה] על המגדל [ובדרך עליתו אומר לו כל אחד מהעומדים בדרכו: מזל טוב, והוא עונה: ברוך תהיה. (הסוגריים המרובעים האלה הם במקור)], ומברך ברכת אשר בחר בנו וכו', וח' [=וחזן] קורא 'מעונה' עד 'אבל משה', ובקול רם 'ויהושע' עד 'את משה', ק' [=קהל] 'ולא קם' ע"ס [=עד סוף], וכן ח' בקול רם, ק' (לעיל כתב כי גם החזן אומר 'חזק ונתחזק' וכאן כתב רק שהקהל אומר זאת) לח"ת 'חזק ונתחזק' (שתי מלים אלו מנוקדות. ולענייננו יש לציין, כי האות ז' במלה 'ונתחזק' מנוקדת בקמץ [וזו כנראה טעות דפוס, וצריך לנקדה בפתח. אפשר שגיגר ראה ב'ונתחזק' צורת הפסק, ולכן, עפ"י הדקדוק המקראי, נהפך הפתח לקמץ] וראה לקמן הערה 68) וכן ח', אבל ח"ת לא יאמרנו".
יש לציין, כי גיגר לא כתב את המוזכר בסֵפֶר נוהג כצאן יוסף, ראה לעיל סוף הערה 39. אפשר שלא ראה בזה את מנהג פרנקפורט.

קולופונים של כתבי־יד מהמאה הי״ג, ודומה הדבר שכך נהגו בעיקר המעתיקים באשכנז.[59] אבל עדיין צריך בירור אם ניתן ללמוד ממנהג המעתיקים על המנהג בקריאת התורה. מכל מקום, דומה שבשלב מסוים התחילו לומר ״חזק חזק ונתחזק״.

ראוי לציין כאן את מנהג חב״ד:[60] ״גם העולה לתורה אומר חזק חזק ונתחזק בסיום ספר בקריאת התורה״. למדנו מכאן על נוסח האמירה.[61] אבל תמוה המנהג שהוזכר כאן שגם

59 ר׳ ישכר תמר, עלי תמר, על הירושלמי שביעית פ״ד ה״ג, ד״ה חד אמר, כבר תמה ממתי החל מנהג אמירת ונתחזק. הוא ציין לחתימת המעתיק בסוף תוספתא מהד׳ צוקרמנדל ״חזק ונתחזק״. כידוע צוקרמנדל הדפיס את סדרי קדשים וטהרות על־פי כ״י ווינה, וזמנו של כ״י זה הוא כנראה ראשית המאה הי״ד (ה׳ אלפים ס׳), על־פי ליברמן, בהקדמתו לתוספתא זרעים, עמ׳ יב. כן ציין לדברי רנ״נ רבינוביץ במבוא של דקדוקי סופרים לברכות, עמ׳ 38, ועוד. יש להוסיף עוד, כי בסוף ספר השרשים לר״י ג׳אנח, מהד׳ בכר, ברלין, תרנ״ו, עמ׳ 551, נמצא כן. לפי דברי המעתיק, הספר נעתק בשנת תתקע״ד (=1214). כן נמצא גם בסוף פסיקתא דר״כ, מהד׳ מנדלבוים, עמ׳ 434, וכתיבתו נסתיימה בשנת נ״א לאלף השישי. יש להוסיף עוד כמה כתבי־יד, על־פי מ׳ בית־אריה וקולט סירט, אוצר כתבי יד עבריים מימי הבינים בציוני תאריך עד שנת ה״ש, מפעל הביבליוגרפיה העברית, ירושלים, תשל״ב, חלק א. אלו מספריהם של כתבי־היד, שבהם נמצא ״חזק ונתחזק״: 6, 9, 20, 24, 34, 39. אפשר שיש נוספים, אבל לא בדקתי יותר. כ״י מספר 24 הוא צרפתי והשאר אשכנזיים. המוקדם הוא משנת כ״ח לאלף השישי, והמאוחר משנת צ״א. וראה עוד: א׳ ברלינר, כתבים נבחרים, חלק ב, ירושלים, תש״ט, עמ׳ 93, שאף מדבריו עולה שנוסח זה הוא לא יאוחר מהמאה הי״ג. אעיר עוד שבשני כ״י שהם 6, 24, הקולופון מנוקד. האות ז׳ במלה ״נתחזק״ מנוקדת בכתב־היד הראשון בקמץ, ובשני בפתח. וראה על כך לקמן הערה 68.

ראוי לציין כאן למ׳ מרגליות, ספר הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים, תשל״ד, עמ׳ נא. שם נתפרסם פנקס הלכה ארץ־ישראלי מן הגניזה ונמצאת שם החתימה ״חזק וחזק״. [בתיאורו של מרגליות, עמ׳ לט, כתוב: ״חזק חזק״, וזו טעות דפוס]. צ״מ רבינוביץ, תרביץ, מא (תשל״ב), פרסם אף הוא כ״י זה, ובעמ׳ 276 קבע את זמנו למאה השמינית או התשיעית. למדנו מכאן, כי נוהג הסופרים לחתום בברכת ״חזק״ קדום הוא, וגם למדנו כי צורת החתימה שבה המלה ״חזק״ נמצאת פעמיים, קדומה אף היא.

60 ספר המנהגים, מנהגי חב״ד, הוצאה שניה, תשכ״ז, עמ׳ 31 ועמ׳ 69. כן הוא גם בהוספות לשו״ע הרב, בשם ליקוטי מנהגים, ע״י כ״ק אדמו״ר שליט״א (הוא הרב מנחם שניאורסון), מהד׳ רביעית, תשכ״ז, דף עג סע״ב. גם יערי (לעיל הערה 35), עמ׳ 74, הערה 45, ציין למנהג זה, שגם העולה אומר חזק, על־פי קונטרס של חב״ד שנדפס בשנת תשי״א, ולא הצלחתי לראותו. נראה כי המקור הקדום ביותר שבו נזכר מנהג זה כן הוא בלוח חב״ד, ״היום יום״, קובץ פתגמים טעמים וכו׳, נערך ע״י הרב מנחם שניאורסון. לפני היתה מהדורה של הלוח משנת תש״ג. המנהג נזכר שם בעמ׳ צת. רד״צ הילמן העירני, כי בלוח שהוציא לאור בנו של ר״ח נאה לשנת תשט״ז כתוב: ״וכ׳ בלוח הי״י [=היום יום] שגם העולה בעצמו אומר חזק חזק ונתחזק ואינו חושש משום הפסק״. ולדעתו, נקט לשון זו במתכוון, היינו להודיע שכך כתוב בלוח היום יום אבל ליה, היינו ר״ח נאה, לא ס״ל הכי. ונקט את דרכו של המגן אברהם, שהובא בקונטרס אחרון לשו״ע הרב ראש סימן תמב, בציון מקורותיו. ואכן בלוח שהוציא ר״ח נאה עצמו, ירושלים, שנת תרצ״ג (לוחות משנים אחרות לא הצלחתי למצוא), נאמר במפורש: ״ואומרים לו חזק חזק ונתחזק אבל העולה לא יאמר כלום״. [וראה לקמן הערה 62]. אבל בלוח שיצא על־ידיו בשנת תש״ז, היינו לאחר צאת לוח ״היום יום״, כבר שינה את דבריו וכתב כמוזכר לעיל בלוח בנו. ללמדך שחל שינוי במנהג חב״ד על יסוד לוח היום יום, על־ידי הרב שניאורסון, באשר לא מצאנו עדות על מנהג זה מקודם. אלא שאין אנו יודעים טעמו של מנהג זה.

61 וכן ראינו לעיל (ליד הערה 25) בדברי ר״ח נאה, ודבריו מיוסדים כידוע על מנהגי חב״ד.

העולה יאמר כן, מכיוון שכל הפוסקים שראיתי[62] אוסרים כן משום הפסק בין הקריאה לברכת התורה שאחריה.[63]

לא רק שאין אנו יודעים מתי החלה אמירת "ונתחזק", אלא גם מעט מאוד ניסו לתת טעם לאמירה זו. אלו הטעמים שהצלחתי למצוא בענין זה.[64] בשם ר' אהרן מטשרנוביל נאמר הטעם הזה: "חזק חזק ונתחזק היינו אם אדם מתחזק פעם אחר פעם בודאי יסייעון[הו] מן השמים ויחזקו אותו וזו ונתחזק דהיינו שיהיה נתחזק מן השמים".[65] ר' ישכר תמר כתב: "מוסיפים ונתחזק כדי לכלול גם את עצמם בברכה זו[66] שהרי גם הם גמרו את החומש".[67] ראוי לציין כי הצירוף "חזק ונתחזק" מצוי בשמואל ב י, יב,[68] ואפשר שהוא אשר השפיע באיזה אופן שהוא על השינוי הנזכר.

ד. הטעם לאמירת חזק

עד עתה ראינו כמה הסברים על־אודות אמירת "חזק" שנאמרו על־ידי הראשונים. האחרונים לא הסתפקו בהסברים אלו, והוסיפו עליהם כהנה וכהנה. אין כאן המקום להביא

62 ראה לעיל הערה 26, שגם רא"ח נאה, שכתב את ספרו על־פי מנהגי חב"ד, בין האוסרים. והביא כן בשם שני ספרים, וראה גם הערה 60. וכן אסר זאת גם הרי"מ טיקוצ'ינסקי בלוח א"י. גם ר' ישכר תמר (לעיל הערה 59), כתב שנאמר לו שיש באיזה ספר שאין לעשות כן, והוסיף שאכן שמע שיש מקומות שאין הקורא אומר זאת. ויש להוסיף לרשימת האוסרים גם את הספר: לב הארי, לר' אריה ליב מקובצקי, ירושלים, תש"ן, על או"ח סימן קלט. וכן הוא גם במנהגי פרנקפורט, ראה לעיל הערה 58.

63 מעניין לציין, כי בספר: ארחות רבנו בעל קהלות יעקב, ע"י ר' ישעיה הורוביץ, ב"ב, תשנ"א, עמ' קכב, מסופר כי מנהגו של ר"י קניבסקי היה לומר חזק לפני שבירך ברכה אחרונה, ולכאורה צ"ע. רד"צ הילמן שהעירני על כך, כתב לי כי אפשר שר"י קניבסקי ס"ל שאמירת חזק אינה מהווה הפסק. בדומה לכך הוא המנהג של אמירת "אמת תורתנו הקדושה" לפני ברכה אחרונה, שאף הוא אינו הפסק כמו שהאריך בכך הגר"ע יוסף בתשובותיו יביע אומר, ח"א, או"ח, סימן ט.

64 רש"ט גגין (לעיל הערה 24), עמ' רצ, אות שכג, כתב: "כתב מוהר"ם מינץ חזק על העבר, ונתחזק על העתיד". ולא נמצא כן בדברי מהר"ם מינץ.

65 כן כתב ר' חיים ליברזון, ארץ החיים, מהד' חדשה, ירושלים, תשי"ג, סימן קעא. והוא עצמו הוסיף: "אמר המחבר כן איתא במדרש רבה פ' ואתחנן, אמר ר' חייא רבה כתיב קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה'. הוי מתפלל וחוזר ומתפלל ויש שעה שיתנו לך בקשתך".

66 והוא מדמה זאת לאמור בדניאל י, יט: "ויאמר אלי [המלאך] אל תירא איש חמודות שלום לך חזק וחזק וכדברו עמי התחזקתי". ראה בדבריו שצוינו לעיל הערה 59.

67 דוק בדבריו שכתב "שהרי גם הם גמרו את החומש", וכוונתו בזה לקהל השומעים, שהרי אי־אפשר להסב זאת על הקורא עצמו, מכיוון שר' ישכר כתב שהוא אינו יכול לחזור ולומר חזק וכו'. לפי הסברו של ר' אהרן מטשרנוביל נראה קצת שהוא סבור שהקורא עצמו חוזר לומר חזק וכו'.

68 יש להעיר כי קריאת "ונתחזק" בספר שמואל היא בפתח תחת האות ז', שלא כמנהג רוב הציבור כיום לקוראה בז' צרויה. בצעירותי העירני מיודעי ר' אייזיק פיקסלר ז"ל, שהיה מדקדק קפדן, שנכון לומר ונתחזק כלשון המקרא (כלומר בפתח). ועתה ראיתי שגם מ' ארנד, במאמרו "זוטות", המעין, כרך ה, גליון ג (תשכ"ה), עמ' 71, כתב שאין הוא יודע מה טעם היום קוראים ונתחזק (ז' בצירה), שלא כלשון הכתוב בשמואל. עוד הוסיף כי בעלי הקריאה באשכנז אכן קוראים בפתח. וכן העיד גיגר לעיל הערה 58. וראה לעיל הערה 59, על הניקוד בכמה כתבי־יד.

את כולם בפירוט,[69] ונביא שני הסברים. האחד הוא של ר׳ חזקיה די סילוא, בעל פרי חדש, שדבריו שימשו יסוד לחלק ניכר מהפירושים שבאו אחריו. לפירוש זה ייחדתי מקום בהמשך הדברים, ודנתי בו באורך. הפירוש השני הוא של ר׳ יוסף דב הלוי סולוביצ׳יק, והוא קשור מעט עם פירוש הפרי חדש, ועם דברי התלמוד המשמשים לו בסיס, ולכן אביאו.

הסבר הרי״ד סולוביצ׳יק

אלו הם הדברים המובאים בשם הרב סולוביצ׳יק:[70]

על מה שאנו נוהגים לומר חזק חזק ונתחזק בסיום חומש בקריאת התורה, יש לחקור מה טעם למנהג זה, ואמר רבינו[71] שכל זה נובע מהגמ׳ בברכות (לב ב): א״ר חמא בר חנינא אם ראה שהתפלל ולא נענה שיחזור ויתפלל שנאמר קוה אל ה׳ חזק... וקוה אל ה׳. ת״ר ארבעה צריכים חזוק, ואלו הן, תורה ומעשים טובים תפילה ודרך ארץ, תפילה מנין שנאמר קוה אל ה׳ וכו׳. ומשמע שחיזוק היינו שיתפלל עוד הפעם, כמו שהזכיר ר׳ חמא לעיל. ובפרש״י קוה, והתחזק אל תמשוך ידך אלא חזור וקוה. ועל פי גמרא זה נהגו העם, כשמסיימים פרק גמרא או מסכת שלומדים המשנה שבראש המסכת השניה או הפרק האחר, להודיע שאע״פ שלמדו כבר וסיימו, מ״מ לומדים עוד הפעם דזהו כוונת ״חיזוק״. ולכן בסיום ספר תורה אומרים ״חזק״ וכו׳ להודיע שבדעתנו לחזור וללמוד עוד יותר. ובאמת יש מנהג בכמה קהלות, שבכל שבת חזק, שכשמסיימים את החומש האחד מתחילים תיכף בקריאת החומש השני,[72] כמו שנוהגים אנו ביום שמחת תורה לקרות מפרשת בראשית תיכף אחר סיום דברים, להודיע שרוצים להתחזק ולחזור וללמוד. אך אנו אין מנהגנו כן, משום דבמנחה מתחילים ממקום שפסק בשחרית, ובאותו יום נלמוד עוד הפעם ונתחיל מחדש החומש האחר. אבל בשמחת תורה, דליכא קריאה במנחה ביו״ט, הוצרכנו להנהיג בקריאת החומש החדש (בראשית) תיכף אחר סיום הישן. וחיזוק זה מצינו אף בתפילה.

69 ראה ר׳ דוב בער רייפמן, שלחן הקריאה, ד״צ ירושלים, תשל״ג, סימן י, בילקוט דוד אות ט; ר׳ יצחק ליפיץ, ספר מטעמים החדש, וורשא, תרס״ד, ערך קריאה אות לט; ר׳ שלמה צבי שיק, סידור המנהגים, מונקטש, תרמ״ד, ח״כ, מנהג יוכ״פ, תולדות אסתר אות ל, אבל בספרו תקנות ותפלות, מונקטש, תר״ן, שער ג אות ד, נתן טעם אחר; ר׳ בנימין גיטלזון, ספר הפותח והחותם, ניו יורק, תרנ״ח, בפתיחה אות ג; רש״ט גגין, לעיל הערה 24. ר׳ צבי הירש פרבר, ספר המועדים, לונדון, חשי״א, עמ׳ צד, אות נד (יש לציין כי הוא כתב שאומרים חזק, הזיין בצירי, ולא מצאתי כן במקום נוסף). ודע כי חלק מהם חוזר על טעמי אחרים, ובעיקר על טעמו של ה״פרי חדש״ המובא לקמן, בצירוף שמם או בלעדו, ולא ציינתי לכך.

70 בספר: מבית מדרשו של הרב, שיעורי הרב יוסף דוב הלוי סולוויצ׳יק, על הלכות קריאת התורה, ציצית, תפילין, ירושלים, חשל״ח, עמ׳ יב.

71 הוא הרב סולוביצ׳יק, אלא שהספר נכתב בידי אחד מתלמידיו.

72 לא מצאתי זכרו של מנהג זה באחד מספרי המנהגים. אמנם מצאתי כי ר׳ אפרים גרינבלט בספרו רבבות אפרים, חלק ג, ניו יורק, תש״מ, תשובה קצא אות ב, עמ׳ קיח, הביא דברי הרב כדבר מוסכם, והוסיף עליו כך: ״ולכאורה ש״ת [=שמחת תורה] השנה שבא״י היה בשבת וקראו במנחה מבראשית מדוע היה צריך לקרות בבוקר, ואולי כי מאחר שהוקבע אין לחלוק דשמא יבואו לטעות, ועיין בזה״.

והרב מאריך להסביר כיצד מצינו חיזוק זה אף בתפילה.

הסבר ר׳ חזקיה די סילוא בעל פרי חדש

דומה שר׳ חזקיה די סילוא היה הראשון מבין רבני האחרונים שנתן הסבר חדש לאמירת חזק, בנוסף על דברי הראשונים.[73] אלו דבריו בספרו פרי חדש, או״ח, סימן קלט:

> אולי יצא מנהג זה משום שהתורה נקראת תושיה[74] שמתשת כוחו של אדם [סנהדרין כו ע״ב],[75] ועוד דאמרינן פרק אין עומדין [ברכות לב ע״ב] ארבעה דברים צריכים חיזוק ואלו הם תורה ומעשים טובים וכו׳ שנאמר חזק ואמץ חזק בתורה ואמץ במעשים טובים.

לפנינו שני נימוקים השונים זה מזה. לפי הנימוק הראשון, האדם שקרא בתורה נחשב כעוסק בתורה, ממילא נחלש כוחו, והוא זקוק לברכת חיזוק. היינו, הברכה היא על דבר שאירע לו בעבר ושגרם להיחלשותו. לפי הנימוק השני, היות שהאדם עוסק בתורה, הוא צריך חיזוק כדי להמשיך בעיסוקו, בלי קשר להשפעת הלימוד על מצבו. כלומר, ברכת החיזוק באה להבטיח כי ימשיך לעשות כן גם בעתיד.[76] אלא שבין לפירוש זה ובין לפירוש זה קשה, מה טעם אנו מברכים ומאמצים רק את מי שעלה וקרא בתורה. הלוא ברכה זו היתה

73 הסברו של ר׳ חזקיה הובא על־ידי רוב אחרונים. יש שהביאו את הסברו בשתיקה, ולא קראו עליו את שם בעליו. כך מצאנו לר׳ יהודה עלי, בספרו קמח סלת, שאלוניקי, תקנ״ח, דף עו ע״א. וכן מצאנו לרבנים בהערה הבאה ובהערה שלאחריה.

74 ר׳ יוסף בן נאיים (לעיל הערה 16) כתב: ״שמעתי טעם לזה לפי שהעולה לומד הקריאה בעצמו והתורה מתשת כוחו של אדם לכך מבקשים עליו רחמים ואומרים לו שיהיה חזק וברוך״. נראה שכך נתפרשו דברי הפרי חדש אף ששמו לא החכר. מכל מקום, אף־על־פי שכיום העולה אינו קורא בעצמו, לפחות אצל האשכנזים, וכך הדבר כבר מתקופה קדומה (ראה: י״מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ת״א, תשל״ב, עמ׳ 129), נשאר המנהג כפי שהיה.

75 ר׳ יוסף משאש בתשובותיו מים חיים, פאס, תרצ״ד, תשובה ל, נשאל ״אם יש טעם למנהג שכל העולה לס״ת אחר גמר הקריאה הוא נותן שלום לכל הקהל בשלוב יד״. ובין השאר השיב: ״עוד שמעתי ע״פ מ״ש רז״ל שהתורה מתשת כחו של אדם, ולכך נהגו שנותנים לו שלום ואומרים לו חזק וברוך, וזה הבל, דלא אמרו כן רק בדבר הצריך עיון וקודם שיבין, ואך [עדיף להגיה: אך] אחר שיבין הוא מתגבר ורמזו זה בפסוק לי עצה ותושיה אני בינה לי גבורה (משלי ח)״. נראה שנעלמו ממנו דברי הפרי חדש שאמר הסבר זה, ואפשר שמשום כך התבטא בחריפות רבה נגד הפירוש. ולעצם העניין מצאנו בשיר השירים רבה פ״ה, סוף אות יד, כי ר״א ב״ר שמעון לאחר שנתעסק בתורה לא היה יכול לשאת, לפי לשון אחת, אפילו בגד שהיה עליו, ואילו לפני כן היה יכול לשאת משא כבד. אם כן, יש מקום לפירוש האמור. אבל, מאידך גיסא, מצאנו גם כסברת ר״י משאש, שמשום־מה לא ציין את מקורה, אלא כתב רק ״ורמזו זה״. כך נמצא במדרש הנעלם מזהר חדש בראשית, מהד׳ מרגליות, ה ע״ב: ״ר׳ יצחק אמר התורה נקראת תושיה בתחילה ואח״כ גבורה שנאמר לי עצה ותושיה וגו׳. תדע לך כי בתחילה נקראת תושיה שמתשת כוחו של אדם מפני שיש לו להלחם עם יצר הרע ולכתת כל גופו לבית המדרש עד שירגיל אותו בתורה, כיון שהוא רגיל לעסוק בתורה אז יש לו שמחה וגבורה שנאמר אני בינה לי גבורה״. וכבר ציין ר״מ מרגליות במרגליות הים, בסנהדרין שם, למאמרים אלו ולמאמרים נוספים בזה.

76 בדומה לכך פירש מדעתו את דברי התלמוד גם ב׳ דינור במאמרו ״כתובת עליה בהר הבית מימי ראשית הכיבוש הערבי״, ציון, כא (תשט״ז), עמ׳ 53-55. לדעתו, ברכת החיזוק משמעותה: המשיכו והיו דבקים בתורה, או בתפילה וכד׳. וראה גם לעיל הערה 3.

צריכה להיאמר לכל מי שיושב ועוסק בתורה. ייתכן שלדעת בעל פרי חדש רצו חכמים לקבוע מעין הגדרה אחידה לגבי אדם הלומד תורה. הגדרה זו לגבי לימוד תורה היא אמנם מינימאלית, אבל יש בה אמת־מידה המקיפה את כל הציבור.

היות שאחד ההסברים נשען על דברי התלמוד במסכת ברכות לב ע"ב, נצטט בתחילה את דברי התלמוד:

> א"ר חמא בר חנינא אם ראה אדם שהתפלל ולא נענה יחזור ויתפלל שנאמר קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה' [תהלים כז, יד] [קוה — והתחזק ואל תמשוך ידך אלא חזור וקוה. רש"י]. ת"ר ארבעה צריכים חיזוק [צריכים חיזוק — שיתחזק אדם בהן תמיד בכל כוחו. רש"י] ואלו הם, תורה ומעשים טובים תפילה ודרך ארץ [דרך ארץ — אם אומן הוא לאומנותו, אם סוחר הוא לסחורתו, אם איש מלחמה הוא למלחמתו. רש"י] תורה ומעשים טובים מנין, שנאמר רק חזק ואמץ מאד לשמור לעשות ככל התורה [יהושע א, ז] חזק בתורה, ואמץ במעשים טובים, תפילה מנין שנאמר קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה', דרך ארץ מנין שנאמר חזק ונתחזק בעד עמנו [שמואל ב י, יב].[77]

ברור שהסברו של בעל פרי חדש מבוסס על הסבר לדברי התלמוד במסכת ברכות, השונה באופן מהותי מהסברו של רש"י שם. לפי רש"י, משמעות "צריכים חיזוק" היא שעל האדם להתחזק בדבר, וכפי שכתב במפורש "שיתחזק אדם בהם", היינו מעין מאמץ אישי, פנימי. ואילו לפי הפרי חדש, יש חובה גם על הסובבים את האדם לאמצו ולחזקו על־ידי ברכת חיזוק ועידוד. מה טעם יש לחזק את האדם העוסק בתורה? על זאת לא השיב הפרי חדש. אבל נראה שרמז לכך בנימוקו הראשון. היינו, מכיוון שהתורה מתשת כוחו של אדם, יש צורך בחיזוקו כדי שיתמיד בלימודו.

77 ביהושע פרק א נמצא שלוש פעמים "חזק ואמץ". ומעניינים דברי רש"י בפירושו שם. בפסוק ו "חזק ואמץ כי אתה תנחיל", כתב רש"י: "בדרך ארץ כמה שהוא אומר כי אתה תנחיל". בפסוק ז "רק חזק ואמץ מאד", כתב: "בתורה כמו שהוא אומר לשמור ולעשות ככל התורה", וזו דרשת התלמוד. בפסוק ט "הלוא צויתיך חזק ואמץ אל תערץ ואל תחת", כתב: "במלחמה כמ"ש אל תערוץ ואל תחת". ולכאורה לדבריו היה יכול התלמוד ללמוד חיזוק בדרך ארץ מפסוק ו ולא מ"חזק ונתחזק". שוב ראיתי כי ר' יעקב שור בחיבורו מקור חכמה (נדפס בספר רש"י, בעריכת ר"ל מימון, ירושלים, תשט"ז, עמ' שצו), אכן העיר שבברכות דרשו זאת מפסוק אחר. ר"ח סופר בקונטרס דרופתקי דאורייתא, ירושלים, תשמ"ז, עמ' נח, כתב שיש לדייק בלשון רש"י בברכות. רש"י כתב שבכל הדברים האלו צריך חיזוק בכל כוחו. והשאלה היא על סמך מה הוסיף רש"י את המלים "בכל כוחו", שאינן נמצאות בתלמוד. על כך השיב ר"ח סופר שרש"י ראה לכך רמז בפסוקים. שהרי, בתורה ומעשים טובים כתוב חזק ואמץ מאד, בתפילה הרמז הוא בכפל המלים "קוה אל ה'", וכ"כ שם רש"י "חזור וקוה", בדרך ארץ בכפל "חזק ונתחזק". והעיר אף הוא על דברי רש"י ביהושע, שלפי זה למה היה לגמ' בברכות להביא פסוק משמואל ולא הוכיחה מאותו פסוק, ונשאר בצ"ע. ולכאורה לפי פירושו בדברי רש"י מתורצת הקושיה. שהרי עדיף לגמ' להביא את הפסוק משמואל, כיוון שבו מרומז דבעינן בכל כוחו. עוד אפשר שדברי רש"י אינם שאובים ממקור חז"ל, אלא אחרי שיש לנו את דברי התלמוד הסביר רש"י באופן המתאים לדרשה בתלמוד. אלא שיש קושי נוסף לדברי רש"י, שהרי לדבריו בתלמוד, היינו דרך ארץ היינו מלחמה. כדאי לציין, כי הגר"א בביאורו ליהושע פסוק ט כתב: "חזק בתורה ואמץ בדרך ארץ, ודרך ארץ הוא ביראת שמים". אף כאן ניישב את דבריו כפי שיישבנו את דברי רש"י.

ה. אמירת יישר כוח[78]

הסברו של הפרי חדש לאמירת חזק, יהיה נכון רק אם נוכל להסביר בו גם את המשך דברי הברייתא שם. רוצה לומר, עלינו לבדוק אם מצאנו שיש לחזק את האדם גם בשאר העניינים הנזכרים, הלוא הם: תפילה, מעשים טובים ודרך ארץ. הבה נבדוק אפוא אם מצינו בהם ברכת עידוד.

נפתח בדרך ארץ. רש"י הסביר, כאמור לעיל, כי ביטוי זה משמעו "אם אומן הוא לאומנותו" וכו'. היינו, אמנם הפסוק המובא בברייתא לראיה לקוח מעניין מלחמה, אבל היות שהביטוי המקביל לו בברייתא הוא "דרך ארץ", וביטוי זה אינו מציין מלחמה,[79] הסביר רש"י כפי שהסביר. הבה נבדוק אם מצינו חיזוק בעניין זה.

אמירת יישר כוח בעניין דרך ארץ

בפסיקתא רבתי, ריש יט, מהד' איש שלום, דף צד ע"א, נאמר: "א"ר יוחנן בשם ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אמרין לפעלא טבא יישר". וכן הוא במקבילה בשמות רבה כ, י, אלא ששם הנוסח: יישר כחך.[80] כעין זה מתפרשת המשנה בגיטין סוף פרק ה: "מחזיקין ידי גוים בשביעית", על־ידי הבבלי גיטין סב ע"א: "למימר להו אחזוקו בעלמא, כי הא דרב יהודה אמר להו אחזוקו [אחזוקו — כשאומרים לעושי המלאכה העוברים עליהם תחזקנה ידיכם. רש"י] רב ששת אמר להו אשרתא" [אשרתא — אף הוא לשון חיזוק. רש"י].[81] נמצא שיש לנו מקור לברכת עידוד וחיזוק לאנשים העוסקים במלאכתם, ולפי רש"י לעיל היינו דרך

78 בנושא זה כתב מעט ר' יוסף הכהן שוורץ, בכתב־העת התורני וילקט יוסף, שנה יג (תרע"א), קונטרס יז, עמ' 148. יש לציין, כי לטענתו דבריו הודפסו באנציקלופדיה אוצר ישראל לי"ד אייזנשטיין, ה, עמ' 155, על שם מישהו אחר ובסילוף. שאר החכמים שנגעו בזה הוזכרו במקומם.

79 עיון במילונים מראה כי הביטוי "דרך ארץ" נתפרש בכמה מובנים: נימוס ומנהג מקובל, אומנות, יחסי אישות. ש' ספראי, במאמרו "מובנו של המונח 'דרך ארץ'", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 147-161, הוסיף על האמור גם את המובן של: "ערך יסודי, מידת יסוד, אמת מידה להתנהגות מוסרית וחברתית, ערך יסוד המקביל לערך תורה, תנאי יסוד לקיום החברה". אבל לא מצאנו כי נתפרש כמלחמה.

80 הרד"ל בהגהותיו לשמות רבה, שם, כתב: "לפועל ואומן שעושה מלאכה בטוב אומרים לו יישר כחך, שכן היה דרכם לומר להם איישר כמ"ש בירושלמי ספ"ה דשביעית". הרד"ל כתב "שעושה מלאכה בטוב", אבל מדברי התלמוד בגיטין שהובאו לקמן, משמע שיש לחזק את הפועל בלי קשר עם טיב מלאכתו. וכבר נתעורר בדברי הרד"ל הללו, ר' ישכר תמר, בספרו עלי חמר על הירושלמי, שביעית פ"ד ה"ד, ד"ה וחרנא אמר, ע"ש. אבל לא על הרד"ל תלונתו אלא על דברי המדרש האומר במפורש "פעלא טבא". היינו הרד"ל פירש, וכן נתפרש במילונים, ש"פעלא" הוא פועל (צורה של בינוני), עובד, אומן, ואם כן "פעלא טבא" הוא אומן טוב, ולפועל זה אומרים יישר כוחך. אבל ניתן לפרש "פעלא" כפועל (צורה של שם עצם), מעשה, ואם כן "פעלא טבא" הוא מעשה טוב. וכבר העיר על האפשרויות הללו מ' איילי, פועלים ואומנים, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 31, ובהערותיו עמ' 175, וציין לספרות בעניין זה. ייתכן אפוא שמשאלת ר' ישכר תמר על הרד"ל יש בידנו ראיה שהביטוי "פעלא טבא" אין כוונתו פועל טוב, אלא מעשה טוב. ועל מעשה טוב אומרים ברכת חיזוק כמו שנראה לקמן.

81 בערוך, ערך "אשר", כתב: "פי' אשרתא יישר כחכם היינו הוחזקו [כוונתו לאחזוקו שבדברי רב יהודה] אלא שבל' [=שבלשון] הזה היה אומר".

ארץ.[82] יש לשים לב עד כמה ברכה זו היתה מקובלת בעיני הבריות. הרי שנת שביעית היא זמן שיש בו איסור עבודה לישראל, ובכל זאת התירו לחזק את ידיהם של גויים ולברכם. וכן מצינו בשו"ת מהר"י ברונא, סימן קיב:

> פעם אחת הלכתי בריגנשפור"ק בשבת על הגשר ופועלים גוים בונים סידקי הגשר ואמרתי להם בל"א [=בלשון אשכנז] גו"ט העל"ף [כצ"ל] אוי"ך גו"ט העל"ף אוי"ך [ה' יעזור לכם ה' יעזור לכם], והבחורים נסתכלו בי ואמרתי להם משנה שלמה היא בפ' הנזקין מחזיקין ידי גוים בשביעית אלמא בשעת[83] איסור שרי.

ניתן לומר שני הסברים למטרתה של ברכת עידוד לפועל העסוק במלאכתו: אפשר שהיא נאמרת כדי לחזק את האדם העסוק במלאכתו מחמת שהוא נחלש מכך, ואפשר שהיא נאמרת גם כדי להראות על השתתפות והערכה לעבודתו.

אמירת יישר כוח בעניין תפילה

לברכת חיזוק בתפילה, דומה שיש למצוא זכר גם בדברי התלמוד במקום נוסף. בסנהדרין מד ע"ב נאמר:

> ריש לקיש אמר כל המאמץ עצמו בתפלה מלמטה אין לו צרים מלמעלה, ר' יוחנן אמר לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצים את כחו [מאמצים את כחו — שיסייעוהו מלאכי השרת לבקש רחמים ושלא יהו לו מסטינים מלמעלה. רש"י] ואל יהו לו צרים מלמעלה.

לפי רש"י, דברי ר' יוחנן מוסבים כלפי מלאכי השרת.[84] אולם לאור האמור לעיל, ניתן לומר כי ריש לקיש סבור שאדם צריך לחזק את עצמו באופן פנימי ואישי. ואילו ר' יוחנן סבור, שיש חובה על הסובבים לחזק את האדם ולאמצו בעוסקו בתפילה. והדברים יעלו יפה עם נוסח השאילתות,[85] פר' לך לך, שאילתא ח, מהד' מירסקי, עמ' נא: "ר' יוחנן אמר לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצין כחו מלמטה[86] ושלא יהו לו צרים מלמעלה". ודומה

82 בעלי תמר הנ"ל ציין לשבת פט ע"א: "בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שהיה קושר כתרים לאותיות, א"ל משה אין שלום בעירך, אמר לפניו כלום יש עבד שנותן שלום לרבו, א"ל היה לך לעזרני", וכתב רש"י: לעזרני, לומר תצלח במלאכתך". דברי התלמוד הללו הובאו להלכה במגן אברהם, סימן שמז, סק"ד, ובמשנה ברורה שם סק"ז: "דרך ארץ לומר לאדם שעוסק במלאכה תצלח מלאכתך".

83 בדפוסים חדשים הגיהו: אלמא שלא בשעת איסור. ואין צורך בהגהה זו אלא כוונתו כמו שאמרנו. שביעית היא זמן האסור לישראל ומותר לברך גויים העוסקים במלאכתם. אף שבת היא זמן אסור לישראל, ומותר לברך גויים העוסקים במלאכתם.

84 עיין רש"ש שהעיר כי מכאן ראיה שאפשר לומר את הפיוט "מכניסי רחמים", שכידוע עורר התנגדות רבה, והאריכו בזה האחרונים והביאו ראיה ממקום זה. ראה לדוגמה: תשובות ר"י אסאד, או"ח סימן כא, ועוד, ואין כאן מקומו.

85 וכ"ה הנוסח בהלכות גדולות, ורשא, ברכות פ"ה דף ה סע"ד. וראה גם ה"ג, דפוס ירושלים, עמ' 52 בחילופי נוסחאות. וכן הנוסח בספר האשכול, מהד' אלבק, חלק א, עמ' 88. ודע כי בדקדוקי סופרים לא העיר על נוסח זה.

86 הנצי"ב בפירושו לשאילתות שם אות ו, כתב: "בגמ' ליתא האי למטה, מיהו נוסחת רבינו הוא

שכעין זה פירש גם המאירי בסנהדרין שם, מהד' סופר, עמ' 189:

> וכן אמרו כל המאמץ עצמו בתפלה למטה אין לו צרים מלמעלה. ולעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצין כחו וישתדל ברוב אוהבים, שאין לך אוהב שאין לו מקום.

הרי שאף הוא פירש ש"הכל מאמצים" מוסב על אוהביו וחבריו ולא על המלאכים. אמנם, דומה שלדעת המאירי אין מדובר כאן בחיזוק אדם לתפילה, ואכן המלה תפילה אינה נזכרת בדברי ר' יוחנן. לדעת המאירי מדובר בחיזוק האדם באופן כללי על־ידי אוהביו, ובזה שונה פירושו מפירוש רש"י ומהשאילתות. אבל אולי ניתן לומר כי גם כוונת המאירי היא כפי שאמרנו, והנושא הנידון כאן הוא תפילה, וחסרונה של המלה תפילה בדבריו היא מטעם אחר. היא אינה נזכרת בדברי ר' יוחנן, מפני שמאמרו סמוך למאמר ריש לקיש, ושם הרי נזכרת המלה תפילה במפורש. משמעות דברי ר' יוחנן תהיה אפוא, על דרך שאמרו רבותינו, כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו (אבות ג, י). אפשר שמדובר כאן בשליח ציבור, ובין התכונות הנדרשות משליח ציבור מצאנו "ומרוצה לעם".[87] ואם נוסיף על כך את דברי המשנה[88] "המתפלל וטעה סימן רע לשולחיו", ואם נזכור כי נוסח התפילה לא היה קבוע והיה בידי השליח ציבור להוסיף תפילות לפי הבנתו, נבין כי בסיומה של התפילה הוא זקוק לדברי עידוד מהציבור, שאכן הוא מילא את תפקידו כהלכה.

דומה שזו כוונת התוספתא ברכות פ"ג ה"ג, מהד' ליברמן, עמ' 12:

> ר' עקיבא או' אם שגורה תפלתו בפיו סימן יפה לו, ואם לאו סימן רע לו. הוא הי' או' כל שרוח הבריות נוחה ממנו רוח המקום נוחה ממנו, כל שאין רוח הבריות נוחה ממנו אין רוח המקום נוחה ממנו.

לכאורה לא ברור הקשר בין שני המאמרים. ר"ד פארדו פירש:

> הוא מעין מימרא ראשונה דההיא נמי הכי הוי, שאם תפלתו סדורה ושלימה פה למטה סי' יפה הוא לו שכך היא מקובלת ושלימה למעלה שמן התחתון נלמד לעליון וה"נ כל שרוח הבריות וכו'.

היינו, הקשר ביניהם הוא רק דמיון חיצוני. וכעין זה פירש שם ר"ש ליברמן: "ובריית׳א זו, וכן המאמרים הבאים להלן נכנסו לכאן דרך אגב מברייתא למשנת אבות". אבל לדברינו לא כך הדבר. לפנינו, כאמור, שתי הלכות הקשורות עם שליח הציבור,[89] וכפי שהסברנו.

כפרש"י שיהו הכל מאמצים את כחו שיסייעוהו מלה"ש לבקש רחמים ושלא יהו לו מסטינים מלמעלה, ורבינו הוסיף מדעתו זו התיבה ללמדנו הפי', והכוונה כדאי' בברכות ל"ב ב' ד' דברים צריכים חיזוק כו' תפלה שנאמר חזק ויאמץ לבך, וצריך לזה עזר וסיוע מן השמים שיתאמץ כחו להתחזק בתפלה". ועדיין לא נתברר לי לדבריו מה משמעות "למטה" בדברי ר' יוחנן. ודומה בעיני שהוא סבור שר' יוחנן מוסיף על דברי ריש לקיש. היינו, לדעת ריש לקיש אדם צריך לחזק עצמו, ובכך הוא בטוח שתתקבל תפילתו, ואילו לר' יוחנן צריך בנוסף לכך גם את עזרת מלאכי השרת.

87 תענית טז סע"א.

88 ברכות סוף פ"ה.

89 לדברינו צריך לומר, כי ההלכה הראשונה בדברי ר' עקיבא, סימן יפה לו וכו', כוללת גם שליח ציבור. היינו, שבמקרה זה סימן יפה לו ולשולחיו, אלא שיש כאן קיצור המובן מאליו.

אולי לא רחוק הדבר להסמיך לאמור כאן גם את המסופר בתוספתא ראש השנה פ"ב הי"ז, מהד' ליברמן, עמ' 320:

> יום טוב [של ראש השנה] שחל להיות בשבת בית שמיי אומ' מתפלל שמונה וכו' ובית הלל או' מתפלל שבע וכו' אמרו בית הלל לבית שמיי והלא במעמד כולכם, זקני בית שמיי, ירד חוני הקטן ואמ' שבע ואמרו לו כל העם נחת רוח הוא לך.

הרי לנו שהציבור מברך את שליח הציבור בסוף התפילה, ברכה האומרת לו כי תפילתו מקובלת עליהם. אמנם ניתן לדחות את האמור ולומר, כי הברכה נאמרה כאן בשל המחלוקת שהיתה בדבר נוסח התפילה. חוני הקטן עשה מעשה ונקט כדעת ב"ה במחלוקתם עם ב"ש, ועל כך בירכוהו. אבל דומה בעיני שהלשון "כל העם" מורה קצת כי היה כאן מנהג מקובל וקבוע. הוכחת בית הלל היא מהעובדה שזקני בית שמאי שהיו באותו מעמד, לא הגיבו על ברכת העם, משמע שקיבלו את נוסח תפילת חוני הקטן.[90]

כדאי לציין כי מצאנו ברכת חיזוק ועידוד גם למתפלל יחיד, ולאו דווקא לשליח ציבור. הרי החובה לאמץ את כוחו מלמטה מופנית גם כלפי היחיד. דומה שזו כוונת הירושלמי ברכות פ"ד ה"ג: "אמר ר' מנא רמז לת"ח הוא שאדם צריך לומר לרבו תשמע תפלתך". וכעין זה במדרש:[91] "כשאדם מתפלל אומרים לו תתעני בצלותך". וכן מצאנו בתקופה מאוחרת יותר, כפי שכתב ר' צדקיה:[92]

> ובני אדם המסיימים תפילתם קודם הציבור אין להם רשות להחזיר פניהם לציבור עד שיסיים שליח ציבור את תפילתו, וכל אחד ואחד אומר לחבירו תיעתר בתפילתך, וכן מנהג בארצינו.

וכן מצאנו עדויות על כך במקורות אחרים.[93]

אולי לא נרחיק לכת יתר על המידה, אם נקשר לכאן את דברי ר' יוחנן עצמו, ברכות ד ע"ב: "אמר ר' יוחנן בתחילה אומר ה' שפתי תפתח (תהלים נא, יז) ולבסוף הוא אומר יהיו לרצון אמרי פי (שם יט, טו)". היינו, יש לאמץ את האדם ולומר לו שתפילתו תתקבל. אבל גם המתפלל עצמו יבקש כן באופן אישי, וללא קשר עם שאר הציבור, שהרי, לדוגמה, אפשר שהוא מתפלל ביחידות ומי יאמר לו אז דברי עידוד.[94]

דומה שיש לקשר זאת עם מנהג הקראים בסיום תפילתם, כמתואר על־ידי הקראי יהודה

90 שמא יש חשיבות גם לנוסח ברכת העם "נחת רוח", נוסח המזכיר לנו את דברי ר' עקיבא "רוח הבריות נוחה ממנו".

91 מדרש שלושה וארבעה, בתוך: בתי מדרשות לרש"א ורטהיימר, מהד' חדשה עם הוספות מאת ר"א ורטהיימר, כרך שני, ירושלים, תשט"ו, עמ' עב.

92 שבלי הלקט השלם, הלכות תפילה, סוף סימן כה, מהד' מירסקי, עמ' 205.

93 ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם, ניו־יורק, תש"ח, עמ' לב, אות כ, ציין לכל המקורות שהבאתי וגם למקורות אחרים, ע"ש. והעירני ד"ר מ"ב לורנר כי ליברמן דן בכך שנית במאמרו הליכות חימן, בתוך: יהדות חימן, פרקי מחקר ועיון, בעריכת י' ישעיהו וי' טובי, ירושלים, תשל"ו, עמ' שנד, ויש להוסיף גם את אורחות חיים, הלכות יוהכ"פ, תפילת המנחה, אות מח.

94 כדאי לציין כי מצינו שאדם אומר לעצמו דברי עידוד וחיזוק, במקום שמסיבה כלשהי אין הבריות אומרים לו כן. כך הדבר ביחס לברכת "מרפא" הנאמרת לאדם המתעטש, וכפי שהוכיח זאת ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 93-94.

הדסי:[95] "ואז ישבים ושואלים שלום איש אחיו מעמו, ה' עמכם חזקו ואמצו, ועונים יברכך ה' ברכנו אתכם בשם ה', יענך ה' ביום צרה". אנו רואים כאן ברכת חזק ואמץ של כל מתפלל איש לרעהו.[96] יתר על כן, כבר כתב נ' וידר[97] כי אמירת הפסוק "יענך ה' ביום צרה", המוזכרת על־ידי הדסי, היא למעשה ברכה שבירך איש את רעהו שתישמע תפילתו, כפי שמצאנו בירושלמי. וידר הוסיף לציין, כי גם בירושלמי מקור האמירה "תישמע תפלתך" הוא־הוא הפסוק "יענך ה' ביום צרה". ללא ספק זו הקבלה מעניינת, והיא גם מביאה אותנו למחשבה כי אפשר שהאמירה "חזקו ואמצו" מקורה במנהג רבני, אולי כפי שהסברנו עד הנה.[98]

אמירת יישר כוח בעניין מעשים טובים

על־אודות ברכת עידוד וחיזוק למעשה טוב מצאנו כמה עדויות. המפורסמת ביותר היא בשבת פז ע"א: "ומנלן דאסכים הקב"ה על ידו שנאמר אשר שברת (שמות לד, א) ואמר ריש לקיש יישר כחך ששברת". וכתב רש"י: "אשר, אישור שאישרו ושיבחו על שבירתן".[99] ומצאנו, לעתים, ברכה זו גם בקיצור. כגון בברכות מב ע"ב: "רבה בר מרי איקלע לבי רבא בחול חזייה דבריך לפני המזון והדר בריך לאחר המזון א"ל יישר",[100] וברש"י שם: "יפה עשית".[101] נמצא כי לפי רש"י משמעות הברכה "יישר כחך" היא טוב עשית, יפה עשית וכיוצא בזה.

אבל נראה כי ניתן לפרשה גם במשמעות של יחזק כוחך,[102] כלומר יינתן לך כוח להוסיף

95 אשכול הכופר, א"ב טז, אות כ, וכעין זה כתב עוד שם, א"ב, יח ח.

96 הקראי אליהו בשייצי באדרת אליהו, ענין תפילה, פרק חמישי, ישראל, תשכ"ו, דף צח ע"א, כתב: "וכן כל העם עושים תפלה בלחש כל אחד כפי כוונתו אחר כך אומר החזן בקול נשמע חזקו ויאמץ לבבכם כל המיחלים בה'". כאן הברכה נאמרת על־ידי החזן לכל הציבור.

97 "פרקים בתולדות התפילה והברכות", סיני, עז (תשל"ה), עמ' קלד, הערה 90.

98 לדעת תא־שמע (לעיל הערה 4), עמ' 116-117, "התפילה הקבועה מסתיימת, כידוע, בכל מקום, בברכת 'שלום' שהיא מקבילה בכל לברכת 'חזק' והפכה, כמותה, לברכה מקובלת גם בפי סופרים קדמונים, והיא 'חיזוקה' של תפילה למתפלל".

99 ברכת יישר כוח בכגון זה מצאנו גם בתוספתא יבמות פי"ד ה"ט, מהד' ליברמן, עמ' 54: "ואמר לו חברו יישר כחך". וכן בשמות רבה א, לב: "כך אמרו בנות יתרו למשה יישר כחך שהצלתנו מיד הרועים". ובדומה לזה מצאנו גם: יישר חילך. כגון בבראשית רבה נד, ד, מהד' תיאודור־אלבק, עמ' 582: "יישר חיליכן", וכן במקומות נוספים. ראה: ערוך השלם, ערך "אישר" (חלק א, עמ' שכו).

100 וראה במסורת הש"ס שציין למקבילות.

101 וכן פירש גם בחולין יז ע"ב. בשבת סג ע"ב פירש יפה אמרת, וכעין זה כתב בפסחים נג ע"ב, וחולין עה ע"ב.

102 ר' יוסף תאומים, בפרי מגדים, אשל אברהם, סימן קלט, אות יד, כתב: "והנה אשר [צ"ל: יישר] אין בו חוזק ישר מישור שרר טבור עיין מ"נ [=מאיר נתיב] ויהיה יישר מג' [=מנחי] פ"א יו"ד ומישור ואפש' ע"ד ההשאלה שרר אלא דא"כ חד יו"ד סגי לזכר נסתר". משמעות דבריו היא שהוא נסתפק בשורש המלה "יישר". בתחילה כתב ששורשה הוא "ישר", אבל קשה לו מכיוון שמשמעות שורש זה היא מישור (היינו ההיפך מעקום) ולא חזק. שוב כתב שאולי השורש הוא "שרר", וגם על זה קשה לו שהרי משמעות מלה זו היא טבור. לבסוף הסיק שהוא בדרך השאלה. לאמור, טבור הוא מרכז, והוא מסמל אמצעו של דבר, וממילא ניתן לראות בזה גם חוזקו. ואפשר לפרש את ההשאלה גם בדרך אחרת על־פי דברי הגמרא בסוטה מה ע"ב: "עיקר חיותא בטיבוריה".

ולעשות מעשים טובים.[103] ונצרף לכאן את דברי התלמוד בסוף בבא מציעא:

> אמר אפרים ספרא תלמידו של ריש לקיש משום ריש לקיש הלכה כר׳ שמעון, אמרוה לקמיה דשבור מלכא אמר להו אפריון נמטיה לרבי שמעון.

ועל כך כתב בערוך, ערך "אפרייא":

> בסוף ב״מ הבו ליה אפרייא לריש לקיש[104] פי׳ חזק בלשון פרסי יישר כוחו יישר חילו, פ״א אפרייא לריש לקיש ברכתו מלשון בן פורת יוסף (בראשית מט, כ), כלומר יפרו וירבו חכמים וגבונים בישראל כמותו.[105]

לפי פירושו הראשון של בעל הערוך, הן־הן הדברים שראינו עד עתה, וברכת חזק היא־היא גם ברכת יישר כוח. ולפי דרכנו גם למדנו, שברכת חיזוק נאמרת לא רק על מעשה טוב, אלא גם על דיבור טוב.[106]

דברים שאמרנו כאן באו לידי ביטוי גם במנהג ובחקופה מאוחרת יותר. מהר״ם מינץ, שפעל במחצית המאה הט״ו, והיה רב באשכנז ובסוף ימיו בפולין, כתב בתשובותיו, סימן פה:[107]

> וכן אנו נהגנו דלאחר סיום הספר עונים הקהל בקול רם חזק וטעמא של אותו מנהג כמו שכתוב אחר כל פרק או אחר סיום המסכתא הדרן עלך כלומר מאחר דסיימו הפרק או המסכתא השמר לך פן תשכח את הדברים כו׳ חזור בהן שלא תשכח, או כמו שנהגו לומר לחזן יישר כחך כלומר גמרת מצוותיך יהיה רצון שתזכה לגמור יתר מצוות, והנה פי׳ סיימת החומש יישר כחך.

לענייננו אנו רואים, כי מנהג אמירת יישר כוח לשליח ציבור היה נהוג בזמנו. ובדרך הילוכנו למדנו כאן, שגם לדעתו ברכת חזק היא־היא ברכת יישר כוח. ולא רחוק לומר שמשום כך הומרה, אצל האשכנזים, ברכת חזק לעולה לתורה, ובמקומה נאמר יישר כוח.[108]

וגם בזה לא נתיישבה דעתו, שהרי בעתיד יש לומר: ישר, יו״ד אחת. וראה עוד במילון אבן־שושן בערכו.

103 לפי זה הדרשה נובעת מהמלה "אשר" המתפרשת כאן כחזק, כמו אשרחא שנזכרה לעיל. וכדאי להסמיך לכאן את פירוש רש״י בישעיהו א, יז: "אשרו חמוץ — החזיקו את הגזול והוא לשון משנה אשרנוהי [כתובות כא ע״א], אי אישר חילי [גיטין לו ע״ב], יישר כחך".

104 נוסח בעל הערוך שונה מהנוסח שלפנינו.

105 מענינים מאוד דברי קאהוט כאן: "ודע דשני פירושיו של רבינו טובים כאחד ומדוייקים ע״פ הוראת המלה הפרסית שרשמתי, שמלת אפראי טעמה בלשון פרסי חזק כדברי רבינו גם טעמה ברכה ושבח", ע״ש בדבריו. ובהערה הביא שהעירוהו ש״גם היום הורגלה המלה הזאת אצל הפרסיים בהוראת השבח כמו Bravo אצלנו".

106 וכן עולה ממקומות נוספים בתלמוד שבהם נזכרה ברכת יישר, כגון שבת נג ע״א, סג ע״ב ועוד.

107 כבר הבאנו דבריו לעיל, וכפלנו הדברים לשם הנוחיות.

108 כדאי לציין כאן לדברי ר׳ שלמה צבי שיק, בספרו סידור המנהגים, חלק א, מונקטש, תר״מ, מנהג של שבת, ב״זכרון אשר" אות נה. לדבריו, פסיקת צדקה לרבים, ותפילת "מי שבירך" בשעת העלייה לתורה הקשורה לכך, הוא מנהג קדום וזמנו מתקופת חז״ל, והוא מסתמך על קהלת רבה ה, ה (אל תאמר לפני המלאך). ולכן "מה שאומרים אח״כ לעולה לתורה יישר כחך י״ל ע״פ מ״ש (ברכות לב) תורה ומעשים טובים צריכים חיזוק, ולכן אחר שעלה לתורה ונדר לצדקה אומרים לו יישר כחך היי׳ חזק".

וכך מצאנו מאוחר יותר, וביתר פירוט. כך כתב ר׳ אפרים זלמן מרגליות, בספרו מטה אפרים, סימן תקצב, אות יא:

> והצבור מתכוונים לפקוד את הש״ץ והמקרא ותוקע בפקידות שלום ואומרים להם אשר כח,[109] וכן לכהנים כשחוזרים למקומן מן הדוכן[110] והוא כהחזקת טובה על הברכה או התפלה והתעסקות במצוה כללית השייך לצבור, נגד זה הציבור חפצים בברכה לברך אותם ויוסיפו אומץ כח בעבודת השם, ואשר הוא לשון אומץ וחיזוק

109 הואיל ור׳ אפרים סבור שהמלה נגזרת מ״אשרו חמוץ״, לכן סבר כי שורשה הוא ״אשר״. אבל גם כך אין זו צורה של זמן עתיד, ומשום כך צורה זו תמוהה.

110 אמירת יישר כוח לכוהנים ברדתם מהדוכן העסיקה רבות את החכמים. מפשטות דברי רא״ז מרגליות משמע, שהנימוק זהה לנימוק הקיים ביחס לש״ץ ולתוקע ולשאר העוסקים בענייני ציבור, והוא לחזקם שימשיכו כן בעתיד. וכן כתב רש״צ שיק, ראה לקמן הערה 113. אבל האחרונים נתחבטו בזה, וכבר הרש״ש בחידושיו לשביעית ד, ב נתן לכך טעם אחר, והוסיף להסביר מה פשר הקושי במנהג זה: ״ובזה יישבתי המנהג שאומרים לכהנים אחר רדתם מן הדוכן יישר כח, אשר רבים לעגו על זה כיון שהם מצווים בכך, ועוברים בג׳ עשין אם לא יברכו״. אציין עוד לכמה אחרונים שדנו בכך. ר׳ אהרן לוין, הדרש והעיון, על ספר שמות, בילגורייא, תרצ״א, מאמר שיד. לדבריו: ״אמנם הכהנים מצווים לברך, אבל אינם מחוייבים לברך במקום הזה דוקא, ויכולים ללכת לבית כנסת אחר לברך, וע״כ מחזיקים להם טובה שבאו לבית הכנסת הזה לברך״. וכן כתב כבר בספר המטעמים לר׳ יצחק ליפין, וורשא, תרמ״ט, מערכת כהנים, אות ט, והובאו דבריו בספר עטרת פז, על הלכות נשיאת כפים, לר׳ פנחס זליג הכהן שוורץ, קליינוורדיין, תרפ״ג, סימן קכח, ס״ק נג. ר׳ יוסף הכהן שוורץ בתשובותיו, ויצבר יוסף, גרוסווארדיין, תרצ״ו, סימן נד, ציין לכל זאת. יש להוסיף עוד, כי בדומה לזה נמצא בספר שרביט זהב החדש הנקרא בית אבות, על הלכות מילה, לר׳ שבתי ליפשיץ, מונקטש, תרע״ד, סימן יג, אות מד. [וראה גם מ״ש מחבר זה (ליפשיץ) בספרו האשל, הנקרא לקוטי שושנים, דברצן, תרצ״ח, מערכת המ״ם, אות ו, ערך מחזיק טובה]. היות שהכוהן רשאי לצאת מבית־הכנסת לפני שהש״ץ קורא כוהנים, וא״כ לא חלה עליו המצווה לברך, לכן יש להחזיק לו טובה על ברכתו. וראה עוד בעניין זה בספר כתר כהונה לר׳ דוב בער דוד ריפמן, ברלין, תרל״ו, סימן טו סק״ז. ובדברי ר׳ יקותיאל אריה קמלהר, ספר חדותא דשמעתתא, קונטרס נהר שלום, אות א, ספר ראשון, לבוב תרע״ב. וראה שם גם בקונטרס צילותא דשמעתתא, סימן יז אות א (פעמיים). ובדברי ר׳ ברוך נחמן, ספר בת דינא, ורשא, תרע״ד, ליקוטי או״ח, סימן ג. ראי״ה קוק, בסידורו עולת ראיה, ח״א, עמ׳ רפה כתב: ״שמפני שהיא (ברכת כהנים) מיוחדת בזה מכל העבודות שבמקדש שאין בה קבלת פרס של הנאה לכהן, וזהו מקור מנהגם של ישראל לומר יישר כח לכהנים ברדתם מנשיאת כפים״. ר׳ מרדכי פוגלמן, בית מרדכי, ירושלים, תשל״א, מחקרים סימן יט, עמ׳ רמא, הביא את דברי הרב קוק וחלק עליו. לדעתו, מצוות ברכת כוהנים היא מצווה של רשות ויש אפשרות לכוהן להתחמק ולא לברך את העם, ועם זאת לא יעבור על מצוות עשה שבתורה, ע״ש בדבריו, ולכן יש להחזיק לו טובה על ברכתו. הוא לא ציין לכל המקורות שצוינו לעיל. וראה עוד בכתב העת ״אור תורה״, שנה כד, חוברת רצג (תשנ״ב), עמ׳ תרצ״ה, אות ג. המנהג האמור הביא לידי שאלה הלכתית הנזכרת בספר קצה המטה לר״י ערנרייך (על מטה אפרים לרא״ז מרגליות) מהד׳ שניה, ניו־יורק, תשי״א, סימן תקצב, השמטות ס״ק טז, אם אמירת יישר כוח לכוהן היא הפסק בין התקיעות. וכן לשאלה שעורר הרצ״פ פראנק, בספרו הר צבי, או״ח, סימן סב: ״עובדא הוי בכהן שכאשר היה יורד מן הדוכן היה אומר לכל מי שפגש אותו בדרך הילוכו ׳ברוכים תהיו׳, ונסתפקתי אם יש בזה חשש של בל תוסיף״. ברור שהכוהן אמר ״ברוכים תהיו״ כמענה על ברכת יישר כוח שנאמרה לו על־ידי המתפללים.

בלשון הכתוב אשרו חמוץ, וי״א יאשר כוח, והאומרים יאשר הוא בלשון נסתר[111] כדרך שנוהגים בלשון לעז כשמדברים למכובד אומרים בלשון נסתר.[112]

וכן כתב ר׳ שלמה צבי שיק:[113]

ונוהגים לומר לש״ץ אחר תפלתו יישר כחך, וכן נוהגים לומר לדרשן אחר הדרשה, וכל זה יש לו מקור במאמרם ז״ל (ברכות לב) שלשה [צ״ל: ארבעה] דברים צריכין חיזוק וכו׳, ולכן אחר שיגע הש״ץ בתפלה, והדרשן בתורה, אומרים לו חזק ואמץ, היי׳ [=היינו] יישר כחך, או שיש לומר שעל סמך מאמרם הנ״ל נותנים לש״ץ, לרב ולעסקן במצות הברכה יישר כח, היי׳ שתזכה לעשות עוד מצות, וזה הוא גם טעם המנהג שנוהגי׳ לומר לכהנים יישר כחך אחר הדוכן.

על דברים אלו נוסיף את דברי ר׳ חיים צבי ערנרייך בפירושו קצה המטה, גרוסווארדיין, תרפ״ג, למטה אפרים שם:

אשר כח [אלו דברי מטה אפרים] — וכן המנהג לומר לדרשן אחר הדרשה, ודבר זה יש לו מקור במאמר חז״ל שבת פ״ז וכו׳ יישר כח ששברת וכו׳ הרי דאומרים יישר כח למי שעושה דבר הרצוי ומתקבל, ועוד אז״ל ארבעה דברים צריכים חיזוק תורה ותפלה ומעשים טובים וכו׳, ולכן אחר שיגע ש״ץ בתפלה והדרשן בתורה אומרים לו יישר כח.

מהאמור אנו למדים, כי יש כמה טעמים לברכת יישר כוח. הברכה באה לחזק את האדם אחר שנחלש בפעילותו לצורך הציבור. כמו כן היא באה לעודד ולחזק את האדם שימשיך

111 כאמור בהערה 109, לשיטתו השורש הוא ״אשר״. הבניין כאן יכול להיות פיעל, אבל במקרה זה משמעות הביטוי ״יאשר כוח״, היא פועל יוצא, ואין זו המשמעות שאליה מתכוונים המברכים. אם נניח שהכוונה לבניין קל, הרי לפי דעת המדקדקים לא מצוי שורש זה בבניין קל.

112 היינו, יש כאן השפעה של לשון זרה, על אמירת יישר כוח. [ויש להאריך בנושא של דיבור בלשון נסתר ביהדות, ואין כאן מקומו]. וכאן המקום להעיר, כי לא מצאנו עד עתה שברכת החיזוק תיאמר בלשון זרה, אלא רק בעברית ״חזק״ או ״יישר כוח״, פרט לברכות שנאמרו לגויים, ששפתם אינה עברית, כגון ״אחזוקו״, ״אשרתא״, שצוינו לעיל. והנה מצאנו סיפור מעניין בקשר לזה. בספר בית ישראל השלם, לר׳ ישראל טויסיג, מהדורה תנינא, חלק שמיני, ירושלים, תשמ״א, עמ׳ נח-נט, הוא מספר: ״פעם אחת הלכתי ברחוב וראיתי את האדמו״ר ממאלין, הרה״צ ר׳ חנוך העניך טברסקי זצ״ל, כשהוא עומד לחצות את הכביש ומחמת שראיתו חלושה חושש הוא לעבור לבדו מחמת כלי רכב הרצים ברחוב. נגשתי אליו ואחזתיו בידו והולכתיו לעברו השני של הרחוב. אמר לי: דנק. שאלתיו מדוע לא יאמר: יישר כח, או תזכו למצוות, כנהוג. ענה לי האדמו״ר: אספר לך מעשה שהיה אצל הגאון מווילנא זי״ע. פעם אחת עשה לו איש אחד טובה. אמר לו הגאון: דנק. שאלהו האיש: מדוע לא יאמר רבינו יישר כח או תזכו למצוות. השיב לו הגאון: דנק בגימטריא עולם הבא. וזאת הברכה אשר ברכתיך, שבגלל הטובה שעשית עמדי תזכה לחיי העולם הבא״. אבל במקור חיים, מנהגי ר״ח מצאנו, שנאספו ע״י ראחש״ב מיכלזון, בילגודייא, תער״ב, סימן מא, כתב שמאן דהוא אמר לר״ח מצאנו: אין דאנקע, ענהו ר״ח: ״דאנקע שתות [עפ״י ב״מ ס ע״ב וברש״י ד״ה בדינר, וכוונת ר״ח היתה למשחק מלים, שתות־שטות], יישר כח צריך לומר״, וקרוב בעיני שהסיפור על הגר״א אינו מהימן.

113 סידור המנהגים. חלק ב. מונקטש. תרמ״ב. מנהג של יוהכ״פ: ״תולדות אסתר״, אות ל.

גם לעתיד בפעולותיו אלה. וכן יש בה גם הכרת תודה על המאמץ שהאדם השקיע לצורך הציבור.

מכל מקום, מנהג זה נהוג גם אצל הספרדים, כפי שכתב ר' יצחק פאלאג'י:[114]

> ומנהג בינינו לומר כן גם לכל מי שיעבור לפני התיבה להתפלל להוציא את הרבים ידי חובה, ולאומר קדיש על איזה לימוד שיהיה אחר גומרם.

והוסיף עליו ר' יעקב חיים סופר, בעל כף החיים, שם, אות נו: "וכן הוא המנהג פה עיה"ק ירושת"ו".

ו. השערה נוספת על ברכת חזק

לסיום המאמר אביא השערה נוספת שעלתה בדעתי בדבר מקורה של אמירת חזק.

כבר ציינתי לעיל[115] כי היו מעתיקים שנהגו לחתום בברכת חזק. בדרך־כלל היה נוסח החתימה: חזק ונתחזק, הסופר לא יוזק. התוספת "הסופר לא יוזק" מוסברת באופן הבא. במקרים רבים מאוד מצאנו שהמעתיקים מתנצלים על טעות אפשרית בהעתקה, והדברים ידועים ומפורסמים. המעתיקים שחששו מטעות בהעתקה, הוסיפו דברי התנצלות למעיין. אבל לא די בהתנצלות זו. המעתיקים חששו גם מעונש שמים שיבוא עליהם, עקב השיבוש שיצרו תוך כדי העתקה. לכן הם מצאו לנכון להוסיף תחינה ובקשה שלא ייענשו. הדבר בולט במיוחד אצל המעתיקים התימניים, המסיימים, רובם ככולם, בנוסח אחיד, והוא: "וה' ימחול לי על כל מה ששגיתי וטעיתי".[116] נמצא כי ברכת "חזק ונתחזק" היא בעצם ברכת חיזוק למעתיק כהגנה מפני עונש שמים על טעויות שייתכן שאירעו לו במהלך העתקתו.[117] והנה באורחות חיים, הלכות קריאת התורה, אות יח, אנו קוראים:

> ומנהג ספרד ברוב המקומות אחר קריאת התורה בשבת לומר החזן והוא רחום יכפר עון וגו' לכפר על שגגת הטעויות במקרא.[118]

שמא ברכת חזק בסיום הקריאה, מקורה בחשש לעונש שמים על טעויות שהיו בעת קריאת התורה, והיא באה אפוא לאמץ ולחזק את העולים, שכל אחד היה קורא בעצמו, שלא יחששו מכך. אפשר שבזה נבין גם את נוסח הספרדים המוסיפים לברכת "חזק" גם "ברוך". הרי למדנו במסכת בבא בתרא כא ע"ב, כי הכתוב "ארור עושה מלאכת ה' רמיה" (ירמיהו

114 יפה ללב, או"ח, סוף סימן קלט.

115 ראה הערה 59.

116 ראה: אוצר כתבי יד עבריים (לעיל הערה 59), חלק א, כתבי־יד 72, 92, 95, 141, ועוד. וראה גם: י' טובי, כתבי היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים, תשמ"ב.

117 ואל תתמה על ברכה שמברך אדם לעצמו, שכבר ראינו כעין זה לעיל הערה 94. ד"ר מ"ב לרנר העירני גם על ברכת המעתיק: חזק הכותב זכינו וכו', שהובאה לעיל הערה 31, שאף היא ברכת אדם לעצמו.

118 וכן נמצא במנהיג, מהד' רפאל, עפ"י כ"י, הלכות שבת, סימן לא, עמ' קסב. כדאי להוסיף כי הבית יוסף הביא את דברי האורחות חיים הללו, בסוף סימן קמב, וכתב: "והיום אין זכר למנהג זה". גם מהר"י אבוהב שם (נדפס בטור, מהד' מכון ירושלים) הביא את דברי האורחות חיים, אבל לא העיר מאומה.

מת, י) מתפרש על מלמד תינוקות שאינו עושה מלאכתו באמונה, דהיינו מורה המלמד לקרוא פסוקים שלא כהלכה. אם כן, הציבור מברך את העולה־הקורא שהוא בכלל ברוך, וקריאתו היתה כהלכה.[119]

אפשר שבזה נוכל גם להסביר את חתימת "חזק" שנהגו בה הפייטנים. כבר העיר ע' פליישר כי "הופעת התיבה הזאת במטבעות־החיתום הפייטניים היא בעצמה פליאה גדולה".[120] אפשר שחששו הפייטנים הקדמונים, שמא פייטו שלא כהלכה ושלא כיאות, שהרי יש לומר שהם שינו ממטבע שטבעו חכמים, ואפשר אף שלשונם המליצית אינה כראוי,[121] ונמצא שייענשו בידי שמים. לכן סיימו את פיוטיהם בברכת "חזק", שתיאמר להם או על־ידי ציבור המתפללים או אף על־ידי עצמם.[122]

119 אבל ראה על ברכת "ברוך", מה שנאמר לעיל הערה 33.

120 ראה מאמרו: "ענינים קיליריים", תרביץ, נ, ספר היובל (תשמ"א), עמ' 288, הערה 24.

121 ראה: ל' גינצבורג, גנזי שכטר, חלק ב, ניו־יורק, תרפ"ט, עמ' 509 ואילך; י' תא־שמע, "עיון תפילה וראשית מעשה הפיוט", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 285-289.

122 תא־שמע במאמרו הנזכר לעיל (הערה 4), נזקק אף הוא לשאלה זו, וציין לדברי דינור (לעיל הערה 76), שלפי זה נמצא שהפייטן מעודד ומחזק עצמו לתוספת תפילה. ושוב עורר סימן שאלה אם היה יכול הקליר, שהוא הראשון כנראה, שהשתמש בברכת חזק, לדעת את המאמר "ארבעה צריכים חיזוק" וכו', שמקורו בתלמוד הבבלי, ושאינו נמצא בשום מקור אחר. תא־שמע ציין גם לדברי מדרש הגדול, בראשית, פרשת מקץ, עמ' תשל, שבו נזכר מוטיב נדיר, האומר כי לחזן נשקפת סכנה מסוימת בעת שהוא יורד לפני התיבה, וציין שם לחכמים שדנו בדבר. בזה דברינו קרובים לפירושו, אם כי מטעם שונה קצת. שהרי סיבת הסכנה לחזן על־פי גינצבורג המצוין שם, היא מפני המזיקים המונעים מהתפילה לעלות למרום.